

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

Пояснювальна записка

до дипломної роботи
БАКАЛАВР

на тему: «**Піхота Східної Римської імперії V-VI століть: Озброєння та тактики бою**»

Виконав: студент IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки «032 Історія та археологія»
Гуденко Світлана Віталіївна

Керівник: к.і.н., доц.
Литовченко Сергій Дмитрович

Рецензент: к.і.н., доц./ д.і.н., проф.
... к.і.н., доц. Токарев Андрій
Миколайович

Харків – 2025

Зміст

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. *ОГЛЯД ІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ (V-VI СТОЛІТТЯ) В ІСТОРИЇ СХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.*

- 1.1. Політична ситуація у Східній Римській імперії в V-VI століттях
- 1.2. Економічна та соціальна структура імперії
- 1.3. Військова організація та її значення для імперії
- 1.4. Зовнішні загрози та конфлікти (варвари, Персія та інші вороги)

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІХОТИ СХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ V-VI СТ.

- 2.1 Типи піхотних підрозділів
- 2.2 Місце піхоти в загальній військовій структурі.
- 2.3 Рекрутинг та соціальний склад піхоти

РОЗДІЛ 3. ОЗБРОЄННЯ ПІХОТИ СХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ V-VI СТ.

- 3.1 Захисне озброєння
- 3.2 Наступальне озброєння
- 3.3 Зміни в озброєнні протягом V-VI століть

РОЗДІЛ 4. ТАКТИКИ БОЮ ПІХОТИ СХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ V-VI СТ.

- 4.1 Тактика шикування та бойові порядки
- 4.2 Оборонні тактики
- 4.3 Наступальні тактики

5 ВИСНОВКИ

Виправите посилання обов'язково!

Вступ

Актуальність даної дипломної роботи є багатогранною, оскільки вона розкриває важливі аспекти як військової, так і соціально-політичної історії пізньої Римської імперії. Вивчення піхоти Східної Римської імперії дозволить глибше зрозуміти еволюцію військової справи в цей період. Саме в цей час відбувалися важливі зміни в організації армії, тактиках бою та озброєнні, спричинені як внутрішніми проблемами, так і зовнішніми загрозами з боку варварських племен та Перської імперії. В першу чергу, важливо зрозуміти, як римська піхота прилаштовувалася до зростання ролі кінноти у військовій справі цього часу.

Виходячи з того, що у заданий період Східна Римська імперія погрузла у сутичках та війнах, можна зробити висновок, що піхота відігравала ключову роль в обороні імперії, зокрема під час великих воєн з гунами, готами та іншими племенами. Дослідження її ролі допоможе зрозуміти, як Східній Римській імперії вдалося зберегти свою територіальну цілісність і існувати як самостійна держава ще багато століть після падіння Західної Римської імперії.

Окрім вищезазначеного, вивчення піхотного озброєння, може продемонструвати, яким чином технологічні нововведення вплинули на бойові можливості армії. Це дозволить краще зрозуміти, як зміни в озброєнні та захисному обладнанні давали арміям Східної Римської імперії переваги на полі бою.

Аналіз військових аспектів цього часу відкриє можливість глибше усвідомити, як імперія реагувала на нові виклики та яким чином її військова структура формувала розвиток середньовічної Європи.

Дослідження на дану тему має важливий аспект: значна увага у роботі приділяється детальному аналізу змін в озброєнні та тактиках піхоти у період кризи V століття і раннього Середньовіччя, коли відбувалася значна трансформація військових підходів та техніки ведення бою. У порівнянні з попередніми дослідженнями, в даній роботі є можливість використати більш широкий спектр археологічних та візуальних джерел, що дозволяє зробити нові висновки щодо еволюції піхотних частин у Східній імперії.

Таким чином, робота є новаторською в тому сенсі, що поєднує аналіз озброєння, тактичні інновації та контекст соціально-економічних змін, що вплинули на піхоту Візантії у цей період.

Об'єктом мого дослідження буде виступати східноримська піхота в період з V по VI століття н.е. *Предметом* дослідження є озброєння та тактика піхоти, а також їхня еволюція в період з V по VI століття.

Часові рамки дослідження охоплюють період з V по VI століття н.е., що обумовлено кількома важливими причинами. V століття позначено крахом Західної Римської імперії (476 р.) та загостренням зовнішніх загроз для Східної Римської імперії з боку гунів, готів, вандалів, слов'ян і персів. Саме цей період став переломним для військової організації імперії: армія втратила класичну легіонову структуру й почала адаптувати нові форми побудови, озброєння та тактики відповідно до нових викликів. Особливо це стосувалося піхоти, яка зберегла ключову роль в армії. VI століття, своєю чергою, стало етапом масштабних реформ імператора Юстиніана I, який проводив активну військову політику, розпочавши великі кампанії проти вандалів, готів і персів. У цей період остаточно сформувалися нові організаційні принципи комплектування піхоти, її тактичні прийоми та озброєння, які згодом визначали вигляд візантійського війська в ранньому Середньовіччі. Таким чином, вибір часових меж дозволяє простежити трансформацію східноримської піхоти від пізньоримської моделі до реформованої структури VI століття.

Географічний контекст охоплює регіони Східної Римської імперії, такі як Балкани, Мала Азія, Сирія та Єгипет. Дані регіони були стратегічно та економічно важливими центрами, які відігравали ключову роль у формуванні військової стратегії та тактики піхоти.

З точки зору джерел, одним із ключових документів є трактат "Стратегикон" Маврикія,¹ який надає надзвичайно цінну інформацію про тактику і структуру армії того часу, а також детально описує роль піхоти в різних видах боїв. Цей документ дозволяє заглибитися в реалії військових стратегій Східної римської імперії, особливо в контексті боротьби з варварськими племенами та іншими зовнішніми ворогами.

Не менш значущим джерелом є "Ars Tactica" Арріана², яке досліджує військову теорію та практику, зокрема стратегії і тактики, котрі використовувались римськими військовими. Хоча цей текст походить з більш раннього часу, він все ще допомагає вникнути в розвиток тактик римської піхоти, які вплинули на формування військових підрозділів у V-VI століттях.

Інтерпретація цих джерел значною мірою доповнюється дослідженнями сучасних істориків і військових теоретиків. Наприклад, праці Пітера Коннолі надають комплексний огляд військових конфліктів Риму і детально аналізують розвиток озброєння та обладунків. Він робить акцент на зв'язку між змінами в озброєнні та розвитком тактики, що є важливим для розуміння трансформацій у військовій організації піхоти Східної римської імперії.

Дослідження Едварда Люттвака також надає цінну перспективу щодо стратегічного контексту, в якому оперували піхотні підрозділи Східної римської імперії. Люттвак досліджує, як імперія захищалася і боролася на

¹ Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1984.

² Arriani Nicomediensis Scripta Minora, ред. Rudolf Hercher і Alfred Eberhard, Leipzig: B. G. Teubner, 1885

численних фронтах, враховуючи політичні, економічні та військові аспекти. Його аналіз стратегії Візантійської імперії дозволяє оцінити, яким чином тактика піхоти вписувалася в загальну оборонну стратегію держави³. Посилання . На інших авторів також!!!

Праці таких істориків, як Уоррен Тредголд та А. Г. М. Джонс, вивчають структуру та організацію візантійської армії, особливо звертаючи увагу на зміни в її складі та озброєнні внаслідок впливу різних зовнішніх загроз і внутрішніх реформ. Їхні дослідження розкривають еволюцію візантійської піхоти як ключової складової оборонних сил імперії.

Озброєння піхоти стає важливим аспектом аналізу, і тут значну допомогу надає дослідження Мішеля Фегера, яке пропонує детальний огляд римської зброї. Фегер аналізує різні типи озброєння, від мечів до захисного спорядження, показуючи, як ці елементи впливали на бойові можливості солдатів.

Вивчення досліджень, що стосуються військових організацій і тактик Східної Римської імперії, зокрема праць Банникова та Морозова, дає можливість глибше зрозуміти функціонування піхоти в умовах складних політичних і військових реалій імперії. Їхні дослідження пропонують систематичний підхід до аналізу організації, підготовки та дій цих військових формувань на полі бою.

Загалом, ретельний аналіз як первинних джерел, так і сучасної наукової літератури дає можливість створити цілісну картину озброєння і тактики піхоти Східної римської імперії V-VI століть.

Метою дослідження є поглиблення розуміння військової сили Східної Римської імперії через аналіз озброєння та тактик піхоти V-VI століть, щоб показати, як ці елементи сприяли її стійкості перед зовнішніми

³ Luttwak, E. N. The Grand Strategy of the Byzantine Empire. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2009. – 498 p

загрозами та забезпечували ефективну оборону імперії в умовах змінного військового середовища.

Завдання роботи наступні:

- Визначення основних видів озброєння та броні піхоти.
- Дослідження історичному розвитку військових тактик та варіанти їх адаптації до умов війни з різними ворогами.
- Оцінка ролі піхоти з точки зору загальної військової стратегії Східної Римської імперії.
- Виявлення впливу зовнішніх факторів на зміни в озброєнні та тактиках піхоти.

У роботі будуть використані такі *методи історичного дослідження* як:

- Історико-порівняльний метод. Даний метод полягає у порівнянні різних історичних явищ або процесів для виявлення їх подібностей і відмінностей.
- Метод контекстуалізації. Цей метод передбачає врахування політичних, соціальних та економічних обставин, котрі панували в досліджуваній період. Вивчаючи вплив цих елементів на військові підходи, можна досягти більш повного розуміння еволюції піхоти.
- Системний підхід. Досліджуючи піхоту, я буду розглядати її в рамках ширшої військової системи імперії, враховуючи роль командування, взаємодію з іншими родами військ та вплив на стратегічні рішення.

Дана дипломна роботи розбита на чотири розділи, кожен із яких містить підрозділи, направлені на більш глибоке та всебічне вивчення аспектів піхоти Східної Римської імперії V-VI ст.

У першому розділі я розгляну історичний контекст і загальні умови існування імперії протягом заданого періоду. Даний розділ об'єднує у собі

інформацію про політичні умови, соціально-економічне становище, військову організацію Східної імперії, а також геополітичні загрози.

Другий розділ буде включати описи піхоти та її видів, місце піхоти у загальній структурі і соціальний склад воїнів, а також методи їх набору.

У третьому розділі розглядаються особливості озброєння, яке використовували солдати піхоти, зокрема елементи як захисту, так і нападу. Також буде проведений аналіз змін, що відбулися в озброєнні піхоти протягом досліджуваного часу.

Четвертий розділ зосереджується на тактиках, які застосовували піхотинці. У цьому розділі докладно вивчаються тактичні стратегії щодо побудови бойових порядків, а також оборонних і наступальних маневрах.

Розділ I. Особливості історичного періоду (V-VI століття)

V-VI століття стали критичними для Східної Римської імперії, яка, незважаючи на численні виклики, продовжувала впливати на політичну, культурну та військову ситуацію в Середземномор'ї та Європі. Цей період характеризується складними політичними змінами, культурними трансформаціями та розвитком військової стратегії.

Після падіння Західної Римської імперії в 476 році Східна Римська імперія, або Візантія, залишилася єдиним спадкоємцем римських традицій. Протягом V століття імперія зіткнулася з атаками варварських племен, зокрема гунів, остготів і вандалів. Проте, завдяки стабільній адміністрації та розвиненій економіці, Східна Римська імперія змогла зберегти свою територію та вплив.

1.1. Політична ситуація Східної Римської імперії в V-VI століттях

Політична обстановка Східної Римської імперії в V-VI століттях характеризувалася складністю та великою динамікою, що безпосередньо впливало на розвиток її армії, зокрема піхоти. Цей період став часом значних викликів і змін, оскільки імперія стикалася з різноманітними зовнішніми загрозами та внутрішніми кризами, які вимагали адаптації військових стратегій. Однією з найважливіших подій було падіння Західної Римської імперії у 476 році. Ця подія фактично зробила Східну імперію єдиною спадкоємицею Римської держави. Вона зміцнила позиції Східної імперії як головної захисниці римської цивілізації, однак також збільшила її відповідальність за безпеку великих територій.

Після краху Західної імперії Східна Римська імперія, або Візантія, продовжувала зберігати римські традиції та структури. Однак політична ситуація ставала дедалі складнішою через постійний тиск варварських племен на кордонах. Напади гунів, готів, вандалів і персів змушували

імператорів зосереджувати значні ресурси на обороні, що, у свою чергу, впливало на формування військової стратегії і тактики.

Едвард Люттвак у своїх дослідженнях зазначає, що стратегічний фокус імперії з часом змістився від завоювань до оборони та стримування, що вимагало мобілізації військових ресурсів і переорієнтації армії на ефективну оборону кордоні⁴.

Політичне керівництво імперії в цей час було значно під впливом реформ, які запровадили імператори Анастасій I, Юстиніан I та їхні наступники. Реформи Анастасія I (491–518 рр.) заклали основи для фінансової стабільності, що була необхідною для підтримки військових сил, особливо піхоти. Він провів важливі зміни у фінансовій системі, котрі зміцнили державну скарбницю і забезпечили армію необхідними ресурсами, що було надзвичайно важливим у часи частих бойових дій.⁵

Юстиніан I (527–565 рр.) також прагнув відновити велич Римської імперії, ведучи активні війни на заході. Його амбітна політика призвела до низки конфліктів, зокрема до відновлення контролю над Північною Африкою та Італією. Ці війни виснажували імперію фінансово та забирали людські ресурси. У такому контексті армія, зокрема піхота, виконувала важливу роль у захисті інтересів імперії. У роботах Уоррена Тредголда наголошується на важливості цих військових кампаній для політичної стабільності імперії, проте вони також показують, як імперія зазнавала тиску через обмежені ресурси і постійні воєнні дії⁶.

Юстиніан Перший, один із найамбіційніших імператорів Візантійської імперії, зосередився на значних правових змінах. Його метою було не лише зміцнення контролю держави, а й упорядкування правової системи, що мало

⁴ Люттвак Е., Едвард Н. Стратегия Византийской империи. 2004. С. 298

⁵ Focanti, Lorenzo (1988). *The fragments of late antique patria* (PDF) (Thesis). University of Gottingen. p. 214. Christodorus' flourishing is dated to the reign of Anastasius I Dicorus (491–518 AD). Born circa 431 AD, the Illyrian soldier rose to the throne thanks to his marriage to Ariadne, the widow of the preceding ruler Zeno.

⁶ Тредголд, Уоррен. Byzantium and its Army. 1995. С.194

на меті посилення імперії зсередини. Одним із найважливіших його досягнень стало створення *Corpus Juris Civilis* — збірника законів, який об'єднав та систематизував правові норми, що діяли у Римській імперії впродовж багатьох століть. Цей правовий кодекс мав значний вплив на стабільність суспільного і політичного життя Візантії, оскільки він не лише ліквідував старі та суперечливі закони, але й сприяв централізації адміністративної влади. Завдяки реформам Юстиніана правова система імперії отримала чіткіші рамки для забезпечення порядку та контролю над віддаленими територіями.

Правові зміни також торкнулися військової організації, яка вимагала більш зрозумілого управління та підпорядкування єдиному центру. Юстиніан прагнув більш ефективно координувати імперську армію для забезпечення внутрішньої стабільності та швидкого реагування на зовнішні загрози, як-от війни з Персією та вторгнення варварських племен⁷. Можна сказати, що реформи сприяли створенню умов для ефективно мобілізації ресурсів, в тому числі людських, необхідних для військової стратегії, яку імператор запровадив у процесі відвоювання втрачених територій Західної Римської імперії.

Проте імперська централізація, яку реалізував Юстиніан, не була безболісною і супроводжувалась численними викликами. Внутрішня політична напруга посилювалася, зокрема через соціальні конфлікти та релігійні суперечки, які вимагали від Юстиніана обережності. Однією з найгостріших релігійних криз стала монофізитська, що призвела до серйозних соціальних заворушень та загострила протиріччя між прихильниками ортодоксального християнства та монофізитами. Юстиніан намагався знайти компроміс для підтримання стабільності, проте цей процес ускладнювався зростанням релігійної напруги, котра часто

⁷ Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...* P.200-205.

переходила в відкрите протистояння, викликаючи соціальні протести й загрожуючи спокою в імперії.

Також варто відзначити, що реформи Юстиніана стали важливим елементом його політики. Вони не лише покращили управління та контроль над військовими та соціальними ресурсами імперії, але й створили спадщину, яка суттєво вплинула на правові системи наступних поколінь.

Ці реформи впливали і на військову організацію, оскільки імперія прагнула створити більш централізовану і керовану систему управління армією. Проте, політичні амбіції Юстиніана привели не лише до успіхів, але й до серйозних труднощів, таких як війна з Персією та виникнення нових загроз на північних кордонах.

Варто відзначити, що політична ситуація всередині імперії була позначена соціальними конфліктами і релігійними суперечками. Наприклад, монофізитська криза, що поширилася в імперії в середині 6 століття, стала джерелом політичної напруги, оскільки імператори змушені були балансувати між різними релігійними фракціями. Це додатково ускладнювало політичне управління імперією, оскільки релігійні конфлікти часто супроводжувалися соціальними протестами та заворушеннями.

Політична нестабільність також впливала на здатність імперії ефективно керувати своїми військами. Армія потребувала постійного фінансування, але часті війни і внутрішні кризи виснажували державну скарбницю. Це могло призводити до погіршення оснащення і тренувань піхоти, що знижувало її ефективність на полі бою. Проте, як зазначають Банников та Морозов, незважаючи на ці труднощі, імперія продовжувала підтримувати високий рівень дисципліни і організації в армії, що дозволяло їй протистояти численним зовнішнім загрозам.⁸

⁸ Банников А. В., Морозов М. А. Візантійська армія (IV–XII ст.). – М.: Евразія, 2018. 254

1.2. Економічна та соціальна структура імперії

Економічна і соціальна структура Східної Римської імперії в V-VI століттях відіграла суттєву роль у функціонуванні військової організації, зокрема піхоти. Забезпечення армії ресурсами та підтримка її боєздатності безпосередньо залежали від стабільності економіки і соціальної системи. У цей період імперія зазнавала значних змін, зумовлених як внутрішніми реформами, так і зовнішніми загрозами, що вимагали адаптації економічної політики та соціальної організації до нових умов.

Економічна основа імперії ґрунтувалася на сільському господарстві, яке залишалося головним джерелом доходу для держави. Земельні ділянки були розподілені між великими землевласниками, імператорськими володіннями та селянськими громадами. Чимало селян брали участь у колонатній системі, що пов'язувала їх із землею і забезпечувала стабільне надходження податків до держбюджету. Як зазначають дослідження А. Г. М. Джонса, ефективне оподаткування стало основою фінансування державних інституцій, включаючи армію⁹. Реформи, які провів Анастасій I, мали на меті стабілізувати податкову систему та закріпити регулярні виплати військовим, зокрема піхотинцям, що сприяло високій дисципліні та боєздатності.

У цьому контексті важливо підкреслити, як економічні ресурси країни впливають на її військову міць. Гроші, отримані від податків та зборів, дозволяли імператору утримувати постійні армії, зокрема піхоту, котра завжди відіграла основну роль у захисті кордонів та здійсненні військових дій. Незважаючи на часті збройні конфлікти, відносна стабільність аграрного сектора забезпечувала регулярне постачання продовольства та

⁹ А. Н. М. Jones. *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey*. Oxford: Clarendon Press, 1964, vol. II, стор. 316–325.

ресурсів для армії, що було надзвичайно важливо в умовах постійних загроз ззовні.

Соціальна структура імперії була досить складною. На вершині ієрархії стояв імператор разом із його двором, далі йшли сенатори, землевласники та військова аристократія. Верхні верстви мали значні ресурси та великий вплив на політичні й економічні рішення. Вони виконували важливу роль у забезпеченні армії, зокрема піхоти, оскільки великі землевласники часто брали на себе відповідальність за вербування рекрутів або фінансування військових частин.

Проте імперія також спиралася на численні верстви середнього класу, до яких входили торговці, ремісники та фермери. Міста, такі як Константинополь, виконували роль важливих економічних центрів, де активно розвивалися торгівля та ремесла. Торгові маршрути, що з'єднували Східну Римську імперію з Азією та Європою забезпечували безперервний потік товарів і ресурсів, що підживлювали економіку імперії. Це також давало змогу отримувати необхідні матеріали для армії, зокрема зброю, обладунки та інші військові припаси. Дослідження Мішеля Фегера демонструють, як розвиток римського військового виробництва був тісно пов'язаний з економічними та технологічними можливостями імперії.¹⁰

Армія відігравала значну роль у соціальному устрої Східної Римської імперії, ставши важливим засобом для підвищення соціального статусу. Служба в армії, особливо в піхоті, надавала можливості для багатьох чоловіків поліпшити своє становище. Військова діяльність часто супроводжувалася фінансовими винагородами, що було особливо привабливим для представників бідніших верств, які прагнули змінити своє економічне становище. Ця система спонукала людей вступати до армії, адже

¹⁰ Мішель Фегер. *Weapons of the Romans*. Londres: Tempus, 2002, стор. 10–15.

навіть у разі загибелі або травмування їхні родини могли отримати певні компенсації, що покривали частину витрат.

Крім того, військова служба дарувала солдатам соціальні переваги, такі як надання земельних ділянок після виходу на пенсію. Ці ділянки відігравали важливу роль у інтеграції ветеранів у громадське життя, оскільки дозволяли створити економічну основу для їхніх родин. Ветерани, які поверталися з фронту, часто ставали впливовими особами в своїх громадах, здобуваючи визнання за свою службу та героїзм. службу та геройство ².

Армія була соціально різноманітною, адже в ній служили люди з різних соціальних верств, включаючи селян, міщан та навіть представників знаті. Це свідчить про важливість армії як інструмента соціальної мобільності: люди, які досягали успіху в службі, могли підніматися по соціальних сходах, отримуючи вищі звання і, відповідно, більше привілеїв.

За правління імператора Юстиніана I ці тенденції тільки посилювалися. У цей період потреба в захисті кордонів і проведенні військових кампаній зростала, що вимагало значного поповнення військ. Юстиніан активно заохочував службу в армії, оскільки розумів, що сильна армія є запорукою стабільності і безпеки імперії. Багато з новобранців могли сподіватися на підвищення свого статусу і отримання земель, що робило службу в армії привабливим вибором для багатьох молодих чоловіків ⁴.

Соціальна структура Східної Римської імперії формувалася під значним впливом не лише політичної та економічної ієрархії, але й релігійної сфери, особливо церковних інститутів, роль яких значно зросла в період з V по VI століття. Як вказує Едвард Люттвак у «Стратегії Візантійської імперії» ¹¹, церква відігравала не просто духовну роль, а активно брала участь у державних процесах, виступаючи як опора для

¹¹ Luttwak, Edward (1976). Grand Strategy of the Roman Empire

імперської влади в управлінні суспільством і політикою. Вплив церкви виходив далеко за межі духовної сфери – вона контролювала великі земельні наділи та накопичувала значні багатства, що дозволяло їй займати провідні позиції в економічному житті держави.

За даними досліджень В. Кучми про військову організацію Візантії, церква часто виступала як посередник у конфліктах між владою та народом, знижуючи соціальну напругу у періоди військових загроз і політичних криз¹². Ця посередницька функція стала можливою завдяки високому авторитету релігійних діячів і певній незалежності від світської влади. Наприклад, у періоди воєн або голоду церковні громади часто організовували підтримку населення, забезпечуючи продовольством і прихистком тих, хто постраждав. Така діяльність значно зміцнювала соціальну стабільність та укріплювала зв'язки між церквою і населенням.

Окрім того, як описує Джонс у «Later Roman Empire», церква поступово розвинула систему церковної ієрархії, яка виконувала адміністративні функції, подібно до державної, і забезпечувала керівництво на місцях¹³. Наприклад, у великих містах церковні структури відповідали за організацію місцевих громад і здійснювали нагляд за благодійними проектами. Це посилювало роль церкви як посередника в суспільстві, дозволяючи їй не лише впливати на внутрішню політику імперії, а й контролювати певні соціальні аспекти.

Коли імперія зіштовхувалася з загрозами зовнішніх вторгнень або внутрішніх розколів, церква залишалася однією з найбільш стабільних структур. У кризові періоди вона брала на себе роль не тільки духовного лідера, але й активного учасника соціального захисту населення. Це сприяло підтримці лояльності до імперії серед населення і водночас підвищувало

¹² Кучма, В. В. Военная организация Византийской империи

¹³ Jones, A.H. Later Roman Empire

престиж самої церкви, як вказує у своїй праці Тредголд, звертаючи увагу на симбіоз влади та релігії в підтримці імперської структури¹⁴.

Так, церква фактично слугувала однією з найпотужніших опор імператорської влади, одночасно забезпечуючи соціальну єдність та виступаючи джерелом підтримки для населення, особливо у скрутні моменти історії імперії.

Таким чином, економічна та соціальна структура Східної Римської імперії у V-VI століттях мала фундаментальний вплив на її здатність утримувати боєздатну армію, зокрема піхоту. Стабільна економіка, незважаючи на виклики, дозволяла імперії підтримувати високий рівень обороноздатності, тоді як соціальна система забезпечувала ресурсами і людськими ресурсами військові сили.

1.3. Військова організація та її значення для імперії

Військова організація Східної Римської імперії V-VI століть була ключовим елементом у збереженні її цілісності та стабільності на тлі зовнішніх загроз і внутрішніх криз. Після падіння Західної Римської імперії в 476 році, Східна частина зберегла тяглисть римської адміністрації та військових традицій, що дозволило їй протистояти численним варварським вторгненням, внутрішнім заворушенням та захистити свої території від амбітних сусідів.

Імперська армія, і зокрема її піхотні частини, продовжували відігравати важливу роль у забезпеченні безпеки держави. Піхота була основним елементом армії та адаптувалася до нових викликів. Варто зазначити, що ключові зміни у військовій структурі почалися ще за імператорів Діоклетіана і Костянтина Великого, які розділили війська на

¹⁴ Warren Treadgold. *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford University Press, 1997.

прикордонні і мобільні підрозділи. Ця організація дозволила краще управляти обороною великих територій, захищаючи їх від частих нападів, а також зберігати мобільні сили для боротьби з серйознішими загрозами.

Протягом V-VI століть піхота, як і інші елементи армії, зазнала суттєвих змін у своїй організації та тактичних підходах. У цей період основними підрозділами стали контингенти комітатенсів і лімітани, які виконували різні, але взаємодоповнюючі ролі в обороні та веденні бойових дій.

Комітатенси, які діяли в глибині території, представляли собою елітні частини армії, що мали завдання реагувати на загрози, які могли виникнути в будь-який момент. Їхня мобільність і здатність до швидкої адаптації дозволяли ефективно протистояти ворогам, що вторгалися вглиб імперії. Зокрема, у своїй праці «Grand Strategy of the Roman Empire» Едвард Лютвак відзначає, що комітатенси виконували функцію резерву, готового до швидкого реагування на загрози на різних фронтах, що забезпечувало стратегічну гнучкість армії¹⁵.

Лімітани, у свою чергу, виконували роль першої лінії захисту. Ці війська були розташовані на кордонах і спеціалізувалися на боротьбі з варварськими набігами. Завдяки своїй структурі і методам ведення бою, вони були здатні зупиняти ворожі атаки, захищаючи територію імперії. Література, така як «Армия Восточной Римской империи от Юстиниана I до "Стратегики"» Банникова, підкреслює важливість лімітани як стабільної оборонної сили, яка забезпечувала безпеку кордонів і дозволяла комітатенсам зосереджуватися на внутрішніх і зовнішніх загрозах¹⁶.

¹⁵ Luttwak E. N. The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976; revised and updated edition, Baltimore: Johns Hopkins University Press, May 18, 2016.

¹⁶ Банников А. В. Армия Восточной Римской империи от Юстиниана I до «Стратегики». – М.: Евразия, 2020. – 160 с. ISBN 5807104714.

Таким чином, нова структура піхоти V-VI століть, що включала як комітатенсів, так і лімітани, дозволила імперії більш ефективно реагувати на численні загрози, з якими вона стикалася в цей буремний період. Ця двошарова організація армії стала основою для подальшого розвитку військових тактик та стратегій, які були необхідні для виживання і процвітання Східної Римської імперії в умовах постійних викликів.

Однією з важливих особливостей військової організації цього періоду було поступове збільшення значення кавалерії та спеціалізованих підрозділів у порівнянні з піхотою. На відміну від кінноти, піхота зазвичай мала іншу комплектацію, озброєння та тактичні задачі: її оснащення часто включало довгі списи, мечі (як-от спати, згадані у дослідженнях Алексіча та Коліаса¹⁷), шоломи та великі щити, що давало їм перевагу у захисті при ближньому бою та облозі. Кавалерія ж, згідно з роботами Люттвака та Джонса¹⁸, використовувала легші обладунки, зокрема ламелярні панцирі, що дозволяло їй швидше пересуватися на відкритих просторах і маневрувати під час атак.

Піхота продовжувала залишатися основною силою під час великих битв та облоги міст, особливо у регіонах з важким ландшафтом, де маневри кавалерії були обмежені.

Значну роль у військовій організації Східної Римської імперії відіграла інтеграція варварських контингентів до складу збройних сил. З огляду на нестачу людських ресурсів, обумовлену демографічними змінами та частими війнами, така практика стала майже необхідністю. Прийняття варварів, таких як германці, відбувалося на основі системи федератів. Статус федерата надавав цим племенам особливий привілей — можливість

¹⁷ Алексіч, М. Some Typological Features of Byzantine Spatha. 2007; Коліас, Т. Г. Byzantinische Waffen: Ein Beitrag zur Byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur Lateinischen Eroberung. 1988. стор. 37-191

¹⁸ Люттвак, Едвард Н. Стратегия Византийской империи. 2004; Джонс, А. Г. М. The Later Roman Empire. 1964. стор. 623-626

служити під прапором імперії та виконувати свої обов'язки на основі союзницьких угод, що забезпечувало певний баланс інтересів і зобов'язань між обома сторонами.

Перевага федератів полягала не тільки в чисельному поповненні армії, але й у посиленні її бойових можливостей. Завдяки різноманітним навичкам, характерним для їхньої військової традиції, варварські контингенти змогли доповнити римську армію новими тактичними елементами, наприклад, різними стилями ведення бою та формами озброєння. Вони часто виконували роль легкої піхоти або кінноти, які могли ефективніше протистояти ворогам у складних умовах, де римські війська традиційно мали слабші позиції. Однак участь варварських контингентів у складі імперської армії була не лише перевагою: деякі дослідники звертають увагу на можливі конфлікти між римськими воїнами і варварами. Ці протиріччя були спричинені різним баченням військових завдань, нерівністю в статусі та певною культурною дистанцією.

Незважаючи на певні ризики, залучення варварів допомогло Східній Римській імперії не тільки компенсувати демографічні втрати, але й зберегти обороноздатність перед лицем численних загроз, які виникали на кордонах. Саме завдяки цим союзницьким відносинам імперія могла протистояти різним ворогам та зберігати стратегічну гнучкість.

Слід зазначити, що військова організація Східної Римської імперії не обмежувалася лише оборонними функціями. Завдяки гнучкості своєї армії, імперія могла реалізувати активну зовнішню політику, що включала як захист своїх кордонів, так і експансіоністські кампанії. Прикладом є війни Юстиніана I, зокрема його кампанії проти готів, які мали на меті відновлення контролю над колишніми територіями Західної Римської імперії. У цих війнах піхота продовжувала відігравати ключову роль, особливо в операціях, що вимагали тривалої облоги або захисту фортець.

Загалом військова організація Східної Римської імперії в V-VI століттях була не просто механізмом захисту кордонів. Вона стала фундаментом для політичної та економічної стабільності держави, забезпечуючи їй здатність протистояти зовнішнім загрозам і внутрішнім викликам. Завдяки ефективній організації армії, Східна Римська імперія змогла зберегти свою могутність і відігравати важливу роль у політичному житті Європи та Середземномор'я.

1.4. Зовнішні загрози та конфлікти

У V-VI століттях Візантія реорганізувала свої збройні сили, зосередившись на зміцненні піхоти та використанні нових військових тактик, про що свідчать праці, такі як «Стратегикон» Маврікія¹⁹. Піхота залишалась основою військової сили, а нові види озброєння, такі як спата, були адаптовані до потреб війни.

У період V–VI століть Східна Римська імперія (Візантія) стикалася з багаточисельними зовнішніми загрозами, які мали значний вплив на організацію піхоти, її озброєння та бойові тактики. Основними ворогами Візантії були варварські племена, зокрема готи, гуни та слов'яни, а також Перська імперія Сасанідів, яка залишалася найсильнішим суперником на сході. У цих умовах візантійська піхота мусила адаптуватися до численних викликів, що накладало свій відбиток на її структуру та оснащення.

Варварські племена, зокрема готи та гуни, становили значну загрозу для Східної Римської імперії, змушуючи її командирів адаптуватися до нових викликів та змінювати тактику ведення бою. Готи, маючи певну організацію в своїх військах, використовували гнучкі й мобільні тактики, які підривали римську військову дисципліну та структуру. Їхні маневри

¹⁹ Маврикій, "Strategicon"

дозволяли обходити або атакувати слабкі місця римської піхоти, змушуючи римських командирів переглядати та модернізувати свої бойові методи. За даними дослідника Воррена Тредголда, такі атаки викликали необхідність більш динамічного підходу до формування та маневреності римських підрозділів, аби компенсувати численні втрати, що їх завдавали варварські війська²⁰.

Зіткнувшись з агресією готів, римляни почали впроваджувати нові тактичні прийоми. Згідно зі “Стратегіконом” Маврікія, командири імперії акцентували увагу на зміцненні підготовки солдатів у швидких змінах формацій, що дозволяло римлянам відповідати на гнучкі маневри противника²¹. Пітер Конноллі також зазначає, що саме досвід боротьби з готами спонукав римських стратегів розвивати легку піхоту та швидкісні формування, які могли оперативно переміщатися по полю бою, відповідаючи на швидкі зміни в тактиці противника²².

Іншим важливим фактором у зміні римської військової стратегії стало протистояння з гунами, відомими за їхні стрімкі кавалерійські атаки. Римські війська були змушені адаптуватися до набігів, які поєднували швидкість, маневреність і раптовість. Гуни використовували тактику, що включала швидкі масовані атаки та відступи, змушуючи римську армію переглядати свої підходи до оборони. Едвард Люттвак зазначає, що для протидії таким атакам римляни вдосконалювали оборонні тактики, включаючи ширше застосування щитів у "фаланзі" або "черепасі", що надавало можливість захищатися від стрімких атак (Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire*, с. 210-212)²³. Крім того, римська армія активно

²⁰ Warren Treadgold, *Byzantium and its Army* 235

²¹ Маврікій, “Strategicon”

²² Connolly, *Greece and Rome at War*

²³ Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire*, с. 210-212

розробляла мобільні підрозділи, здатні швидко реагувати на маневри гунів, забезпечуючи гнучкість і стійкість навіть під час раптових нападів.

Значний тиск на Східну імперію створювали також слов'янські племена, які з V століття все частіше перетинали кордони Риму. Їхні напади на прикордонні землі були непередбачуваними і спорадичними, проте поступово ставали все більш потужними. Це змусило римську піхоту розробляти нові оборонні стратегії і системи укріплень, особливо в регіоні Балкан. Слов'яни вирізнялися партизанською тактикою, використовуючи місцеві лісисті та болотисті ландшафти для несподіваних атак. Це змусило римлян адаптуватися до умов, в яких бойові дії відбувалися на важкодоступних територіях.

Перська імперія також відіграла важливу роль у зовнішній політиці та військовій історії Візантії. Зіткнення з Сасанідами вимагали не лише військової майстерності, але й технічних нововведень. На відміну від варварських племен, перси мали добре організовану і дисципліновану армію, оснащену важкою кіннотою — катафрактаріями, яка могла завдавати руйнівних ударів. Східноримські військові повинні були створювати ефективні оборонні лінії та використовувати проти персів добре організовану піхоту, спроможну витримати потужні атаки важко озброєної кінноти. Одним із ключових аспектів боротьби з перською загрозою було вдосконалення римських фортифікацій на східному кордоні, зокрема вздовж річки Євфрат, де розгорталися основні бойові дії.

Згідно з аналізом воєнної стратегії Східної Римської імперії, зокрема на основі праць П. Коннолі, війська були змушені реагувати на постійно змінювані зовнішні загрози, що охоплювали Балкани, Кавказ та інші регіони. Напади варварських племен на Балканах вимагали нових тактик і швидких маневрів піхоти, особливо в умовах складного рельєфу. У своєму дослідженні А. Джонс підкреслює, що імперія значною мірою покладалася на оборонні тактики, адаптовані під особливості кожного театру бойових

дій, і прагнула уникати виснажливих затяжних боїв, натомість покладаючись на швидкі й рішучі контрудари.

Східні рубежі, такі як Кавказ, навпаки, ставали місцем зіткнень з перськими арміями, що мали добре організовану кінноту. Як зазначає Е. Люттвак, в таких умовах римляни були змушені переглядати свою тактику і збільшувати мобільність та адаптивність піхотних підрозділів. Для цього використовувалися різні підходи до навчання військ, зокрема розвиток навичок швидкого пересування та маневрів на складній місцевості (Luttwak, *Grand Strategy of the Roman Empire*, 1976, p. 102-106). Вже було?

Ключову роль у таких конфліктах відіграло універсальне озброєння піхоти. Як зазначає Дж. Денніс, військові трактати цього періоду, наприклад "Стратегікон" Маврикія, містять численні рекомендації щодо адаптивності римських воїнів та використання озброєння, яке могло бути ефективним проти різних типів супротивників – від важкої перської кінноти до швидкої варварської піхоти²⁴.

Впровадження тактики універсальних маневрів та універсального озброєння забезпечувало римлянам перевагу в умовах багатofронтових конфліктів, дозволяючи максимально ефективно використовувати обмежені ресурси імперії та протистояти ворогам різного типу.

Отже, зовнішні виклики змушували Східну Римську імперію змінювати свої військові стратегії та тактики. Варвари, які відзначались непередбачуваністю та мобільністю, а також перси з їхньою сильною та організованою армією, примусили візантійське військо стати більш гнучким і здатним реагувати як на раптові атаки, так і на тривалі облогові дії та масштабні битви.

²⁴ Three Byzantine Military Treatises, Dennis, p. 134-140

2. Загальна характеристика піхоти Східної Римської імперії V-VI ст.

2.1 Типи піхотних підрозділів

Піхота Східної Римської імперії середини V – початку VII століття постає як доволі строкатий корпус, у якому староримські традиції легіонів поєднувалися з новими адміністративними реформами та впливом варварських союзників. Її еволюцію визначали кілька чинників – поступова милітаризація провінційних суспільств, фінансові обмеження скарбниці та необхідність адаптуватися до багаточисельних фронтів – від дунайського лимесу до сирійської пустелі²⁵. Унаслідок цього армія підрозділялася не лише за тактичним призначенням, а й за місцем у державній ієрархії: «палацові» полки оберігали імперський центр, «польові» виконували маневрові операції, а «прикордонні» брали на себе основний тягар дрібних набігів. Ці структурні нашарування зберігалися протягом усього шостого століття, хоча акценти змінювалися від правління Анастасія до Юстиніана та Маврикія, коли рушійною силою стає професіоналізація важкої кавалерії, а піхота дедалі чіткіше спеціалізується.

Адміністративно найпомітнішою залишалася дихотомія між *комітатськими* та *лімітанськими* формуваннями. Комітатські, або

²⁵ Vegetius, Flavius. *Epitoma Rei Militaris*. Latin Text with Eng. transl. – Oxford : Clarendon Press, 1965.

comitatenses, входили до складу мобільних польових армій (комітатів) і утримувалися безпосередньо з імператорського бюджету. Легіонне озброєння, державний конвой і регулярне жалування утворювали еліту пізньоримської піхоти, яка збереглася в східному ареалі після 476 року. Разом з ними функціонували *palatini* – підрозділи, що постійно дислокувалися поблизу столиці й водночас виконували функції гарнізону великої стратегії. У противагу ж комітатській лінії *limitanei* розташовувалися на фортифікованому кордоні, мали знижений оклад, одержували земельні наділи й поєднували бойові обов'язки з землеробством, що ставало дедалі помітнішим до кінця VI ст.²⁶

Тактичне розшарування переважало адміністративну приналежність: серцевиною бойового порядку був контингент skutatoїв — важкоозброєних піхотинців із довгими списами, великими круглими або овальними щитами (*scuta*) та сегментним бронюванням «*Strategikon*» Маврикія описує їхнє шикування у вісім шеренг, де перші чотири лінії щільно змикали щити, створюючи бар'єр проти кінноти, а позаду діяли металельники *plumbata* та лучники, готові змінити лук на меч після першого залпу.²⁷ Візуальне підтвердження такої конфігурації дають мозаїки Сан-Вітале у Равенні: варти імператора тримають високі сигми-щити з характерними емблемами, натомість на плечі у них – пізньоримський спата й дротики, що віддзеркалює змішану тактику зблизка та на дистанції.²⁸ Одним із найколіоритніших підрозділів були *екскубітори* – гвардія, залучена Левом I близько 460 р. Вона налічувала лише три сотні обраних, переважно з гірських ісаурійських кланів, і швидко перетворилася на політичний фактор: командири ексукубіторів впливали на престолонаслідування, а інколи й самі ставали імператорами. Усупереч камерному формату, ця

²⁶ Haldon, John. *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*. – London : UCL Press, 1999.

²⁷ Treadgold, Warren. *Byzantium and Its Army, 284–1081*. – Stanford : Stanford University Press, 1995.

²⁸ Whitby, Michael. *The Emperor Maurice and His Historian*. – Oxford : Oxford University Press, 1988.

частина утримувала найкраще озброєння й найсучасніший для середини VI ст. шоломний комплекс з огороженими шиями та забралами, що відрізняло їх від більш простих лімітанських залог.

Важка піхота не була монолітним щитом; їй протистояли ворожі лучники Персії, рухливі кіннотники степів і облогові загрози. Тому значної ваги набрали легкі та змішані формування – *псилої* й *пелтасти*.²⁹ Перші вживалися як колісний термін для стрільців-лучників, балеарських пращників чи гасмулів-метальників, другі ж поєднували легкий щит-пелта з коротким списом і кераміонним бронехітом. Вони діяли у вигляді розсипного строю попереду головної лінії, провокували противника, перехоплювали кіннотників на флангах і поливали стрілами легіони шахіншаха перед фазою рукопашної сутички. Ті самі *psiloi* супроводжували інженерів під час облоги – ізометричні свідчення Прокопія дозволяють простежити їхню участь у підкопах Дари та стінах Неаполя³⁰.

Окремий пласт становили *федерати* – етнічні контингенти гунів, герулів, готов чи сарматів, які воювали окремими маніпулами, зберігаючи власні кольори щитів. Тут особливо помітною була гвардійська *букелларійська* модель. Букеларії отримували щедрі дарування з приватного бюджету воєначальників, інколи підпорядковувалися лише безпосередньо полководцю, а їхня вірність ставала запорукою успіху Белісарія у рейдах до Африки й Італії³¹. Щитова іконографія *Notitia Dignitatum* демонструє, наскільки строкатою була ця «палітра» – від диск-хрестів до фігурок целелінів, що дозволяло швидко впізнати «своїх» у багатоетнічному війську³².

²⁹ Luttwak, Edward. *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2009

³⁰ Прокопій Кесарійський. *Війни з персами*. – Київ : Наукова думка, 2012.

³¹ Greatrex, Geoffrey; Lieu, Samuel. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 363–628)*. – London : Routledge, 2007.

³² *Notitia dignitatum*. Facsimile ed. of the Oxford manuscript. – London : British Library, 2003. – 1 vol

Над усім цим різноманіттям тяжіла ідея системності, закріплена реформами Діоклетіана й Костянтина, а пізніше доопрацьована Леоном I та Анастасієм³³. Кожен піхотний *numerus* зберігав прапор-дракон для сигналізації, мав таборне майно, власних лікарів і священників. Жорстка табель рангів визначала право носити ламеляр чи лускатий панцир, довжину плаща та окремі декоративні елементи на фібулі. Тактичні примітки *Strategikon* веліли поєднувати важку та легку піхоту: попереду йшли дві лінії skutatoiv, за ними – ряд пелтастів, далі стрільці, а резервом тримали невелику групу списоносців із запасом дротиків для «другої хвили» атаки. Така глибока побудова дозволяла перекривати втрати й запобігала проривам кінноти на флангах. Водночас у гірських проходах Фракії чи Кілікії базову схему доводилося спрощувати до вузького блоку списоносців із підтримкою альпіністів-ісаврів.

Важливим критерієм залишалася еволюція озброєння. На межі V–VI століть трапецієподібні щити згасали, поступаючись овалам та регіональним «кайте»-формам, які легше поглинали кінетичний імпульс стріли і краще пристосовувалися до тестудо-подібної пози. Меч-спата скорочувався, водночас спис подовжувався до двох із половиною метрів, дозволяючи піхотинцю дістати вершника. Шоломи типів «спанген» і «рідж» модернізували, обладнавши їх поперечною латунною перегородкою для захисту перенісся від клинкових ударів, що дозволяло візантійцям довше витримувати атаки кінноти Сасанідської імперії.

Попри видиму могутність, піхота східноримської держави не була всесильною. Саме нестача важкої, дисциплінованої маси під Лацо та в р. 604 р. в Апаніно розкрила вразливість перед кінними ударами аварів, а виснажені лимітани не могли одночасно тримати дунайську лінію і постачати гарнізони на Месопотамському фронті. Тому реформи Маврикія,

³³ Dennis, George (ред.). *Three Byzantine Military Treatises*. – Washington, DC : Dumbarton Oaks, 1985.

а згодом Іраклія, покладуть початок *тематичній* системі, де місцеве ополчення утримає роль «серединної» піхоти, а старі комітатські полки трансформуються в більш гнучкі *тагмати*. Проте саме п'ято-шосте століття дарує класичний образ візантійського піхотинця – дисциплінованого скутатія з христоматою на щиті, що поєднує римську спадщину, варварську витривалість і грецьку тактичну думку.

2.2 Місце піхоти в загальній військовій структурі.

Після зникнення класичної легіонової системи Імперії раннього Принципату саме піхота зберегла найочевиднішу спадковість, але її функції в загальній військовій структурі Східної Римської держави V–VI ст. змінилися радикально. Легіон більше не становив універсальний «модуль» армії; натомість піхотні контингенти перерозподілялися між кількома адміністративними рівнями, виконуючи різні, хоча й взаємодоповнювальні, завдання³⁴. Тому, розглядаючи місце піхоти у військовому організмі доби Анастасія, Юстиніана та Маврикія, слід постійно тримати у фокусі три площини: ієрархічно-адміністративну, тактико-оперативну та соціально-економічну.

Статусні відмінності визначалися не лише жалуванням, а й правом на важче спорядження. Якщо для *palatini* та *comitatenses* держава закуповувала сегментні панцирі, ламеляр, спанги й складні луки, то *limitanei* часто задовольнялися місцевими ремісничими виробами й власним мисливським знаряддям³⁵. Тим не менш, саме прикордонні тагми залишалися щитами

³⁴ Прокопій Кесарійський. Війни з персами. – Київ : Наукова думка, 2012.

³⁵ Haldon, J. Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. – London : UCL Press, 1999.

імперії у «тихій» фазі конфліктів і першими виявляли напрямок удару персів чи аварів. Отже, навіть у «нижчій» часті піхоти простежується ключова стратегічна функція: підтримувати оборонну глибину, дозволяючи польовим арміям збиратися без ризику блискавичного прориву ворога.

На тактико-оперативному рівні місце піхоти визначалося співвідношенням сил із кіннотою. Згідно зі Стратегікону Маврикія, ідеальна армія складалася з 16 384 важких піхотинців, 8 000 легкозбройних і 10 000 вершників, тобто піхота зберігала кількісний пріоритет приблизно у дві третини бойового ядра³⁶. Її будували в глибину: перші чотири шеренги щільно змикали щити, формуючи рухому «стіни», п'ята й шоста тримали наготові дротики, а сьома-восьма забезпечували стрілецьке прикриття. Кіннота ж маневрувала на флангах, відсікаючи ворожих кавалеристів і за потреби здійснюючи обхід. Такий дует дозволив Велисарію виграти при Дарі (530 р.) й утримати фронт під Каллініком, де саме стійкість скутатоїв компенсувала раптову втрату союзних гунських лучників.³⁷ Водночас військово мистецтво Юстиніанової доби вбачало у піхоті ще й головну «артерію» облогових дій. Під Вероною, Неаполем чи Дарасою саме піхотинці копали траншеї, підривали мури й виставляли тестудо під градом сасанідських балетистів. Кіннота, у свою чергу, лишалася в степовому передпіллі, блокуючи підхід ворожих підкріплень. Така розподілена логіка дій була підкріплена жорсткою вертикаллю командування: магістри мілітум чи доместики керували змішаними за родами зброї «бригадами», проте всередині цих з'єднань існували чіткі піхотні трибуни, які відповідали за бойове шиккування, марші, табір та інженерні роботи. Академічні праці Пітера Ранса щодо рецепції *Strategikos* Онасандра вкажуть, що саме традиція класичних treatises просякла у ці «піхотні

³⁶ Treadgold, W. *Byzantium and Its Army, 284–1081*. – Stanford : Stanford University Press, 1995.

³⁷ Whitby, M. *The Emperor Maurice and His Historian*. – Oxford : Oxford University Press, 1988.

школи», навчаючи офіцерів поєднувати сокровенну римську дисципліну зі східними навичками кінної стрільби³⁸

Оперативна гнучкість піхоти була б неможлива без належного логістичного й фінансового підґрунтя. Польові комітати мали централізовані скарбниці, які рухалися у обозі; звідти виплачувалися солдії, купувалася фуражна пшениця, ремонтувалися панцира після важких маршів Сирійською пустелею³⁹. Піхотні центурії (у візантійських джерелах – *banda* або *numerus*) тягнули вози з рухомими кузнями й лазаретами, а також несли по кілька великих складних млинів, щоб швидко помолоти зерно під час стоянки. Така «автономність» давала змогу комітатам діяти далеко від великих міст, а значить – уникати залежності від повільної флотилії зернових корбів Нілу. Водночас лімітанські гарнізони мали іншу економіку: держава виділяла їм земельні наділи уздовж лимесу, а солдати-колони самостійно забезпечували себе й частково федеральні склади. Це дозволяло зменшити бюджетні витрати, але водночас поступово переводило багато піхотинців у напівпрофесійну форму служби, послаблюючи їх бойову підготовку порівняно з «центральними» частинами.

У структурі самих лімітів піхота формувала ієрархічну павутину фортець, башт і сторожових пунктів. Кожна *burgus* на Дунаї чи в Сирійській пустелі утримувала 20–50 солдатів, котрі через сигнальні вежі передавали тривогу наступному гарнізону, а далі – у регіональний каструм, де дислокувалася більш чисельна когорта. Таким чином піхота виконувала роль датчика й демпфера: сигнал тривоги піднімав рухоме «ядро» комітату, а лімітани затримували противника, поки не підійдуть головні сили. Маршрутні листи *Itineraria* VI ст. показують, що середня дистанція між

³⁸ Luttwak, E. *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2009.

³⁹ Greatrex, G.; Lieu, S. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 363–628)*. – London : Routledge, 2007.

ключовими кастрами обиралася так, щоб мобільна «*tipikon*» піхоти змогла подолати її за добу, а кінні кур'єри – за 6–8 годин.⁴⁰

Командно-штатна підсистема підсилювала таку взаємодію. Магістер мілітум орієналіс чи префект преторія на сході контролювали одночасно піхоту й кінноту, проте штаб мав спеціальних *chartoularior* з обліку рекрутів, *actuarii* – із постачання, та окремих *campiductores*, що навчали піхотні кадри марширувати у складному рельєфі. Під ними стояли *comes rei militaris* та *dux limitis*, а вже на нижчому тактичному рівні – *tribunus* й *drungarios*.⁴¹ Саме *drungos* (батальйон на 400–600 вояків) став базовою «робочою клітиною» полководців Велісарія: його легко було розгорнути у колона-строю при швидкому переході, а потім переформувати у чотирикутник чи дволінійну фалангу.

Соціально піхота у V–VI ст. залишалася наймасовішим каналом мобілізації підданих. Рекрутами ставали як міські ремісники Константинополя, так і селяни Фракії чи Ісаврії; поряд з офіційним відбором процвітала система «особистих загонів» (букеларії), коли великі землевласники тримали власні роти, а потім пропонували їх імператорові на сезонні кампанії. Такий «приватно-державний» симбіоз постачав добре вишколених легкопіхотних мисливців-ісаврів, однак вимагав постійних політичних поступок земної влади, аби великі курії не перетворювалися на сепаратистські анклави. Економічна компенсація складалася з грошової солдії, землі та права на частку трофеїв; саме поєднання трьох елементів давало змогу втримувати піхотинця в строю по 20–25 років, що за візантійськими мірками дорівнювало двом поколінням сержантів-ветеранів.

⁴¹ Rance, P. «The Ideal of the Roman General in Byzantium» // S. Tougher & R. Evans (eds.), *The Art of Generalship*. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2022.

Тактична перевага піхоти найвиразніше проявлялася у з'єднанні з артилерією й інженерією. *Onager, cheiroballistra* й важкі піші арбалетники розгорталися під тентами всередині квадрату skutatoїв, стріляючи через голови перших шеренг, що уможлиблювало багаторядний вогонь. При облогах ті самі skutatії штурмували бреші, тоді як кіннота чекала позаду, аби відбити можливу вилазку гарнізону. Таку «піхотну» філософію розгортання можна простежити в описі взяття Равенни 540 р.: незважаючи на славу буцелларіїв-кавалеристів, саме піше ядро виконало пряму атаку на крампіруючий міст через Кандіано⁴²

Разом із тим усі переваги піхоти ставали нівельованими на стратегічних таранах швидкісної кавалерії степових кочівників. Битва при Агінопроводі 559 р., де аварські вершники прорвали Дунай і вийшли під стіни столиці, показала: коли лімітанські залоги виснажені, а комітат в Азії, навіть найкраща піхота не в змозі оперативно закрити пролом. Цей досвід змусив Маврикія спиратися на так звані «екдікти» – накази, які зобов'язували піхотні гарнізони завжди тримати резерв коней для стрімкого перекидання вибраних рот на критичні ділянки. Невипадково сама *Strategikon* радить кожному *numerus* піхоти виділяти щонайменше три десятки вершників-розвідників. Так піхота, формально залишаючись «пішою», набула обмеженої мобільності, перетворюючись на прототип майбутніх тематичних *stratiotai*.

На зламі VI–VII ст. економічна криза та тривала війна з Персією спричинили скорочення імператорського бюджету. Відтак чисельність комітатських піхотних полків зменшилася, а їхній елітний статус урізався; втім, навіть у такому стані вони й далі формували основу бойових порядків. У майбутній тематичній системі кожен *topos* чи *bandon* залишиться насамперед піхотним підрозділом із прикріпленою «службовою»

⁴² Dennis, G. (ред.). *Three Byzantine Military Treatises*. – Washington, DC : Dumbarton Oaks, 1985.

кавалерією, тоді як власне катапрахти чи клонганарії перейдуть у розряд спеціалізованих таксісів. Своєю чергою це засвідчує: попри появу грізної кінноти та кораблів із «грецьким вогнем», візантійська держава ще довго мислила війну крізь призму піхотного строю, де щит, спис і дисципліна творили головну лінію опору.

Отже, місце піхоти в загальній військовій структурі Східної Римської імперії V–VI ст. визначалося кількома взаємопов'язаними параметрами. На адміністративному рівні вона поділялася між гарнізонною, польовою й гвардійською лініями, утримуючи протяжну оборонну систему й забезпечуючи імператорську столицю. На тактичному – формувала ядро бойового порядку, взаємодіючи з кіннотою, артилерією та інженерами, забезпечувала успіх облогових операцій і скріплювала різнорідні етнічні контингенти дисципліною римського статуту. На стратегічному – слугувала основним інструментом мобілізації людських ресурсів і водночас барометром бюджетної стійкості імперії: чим слабша скарбниця, тим більше піхотинці переходили на землеутримання й тиматизацію. Підсумовуючи, можна стверджувати, що навіть у добу «домінування» важкої кавалерії й складної дипломатії пізньої античності піхота лишалася «кістяком» візантійської армії, що поєднував стратегію, економіку й соціальну інтеграцію у єдиний імперський механізм. Її гнучкість, чисельність і традиційний авторитет продовжили визначати вектор військової думки аж до реформ Іраклія та появи перших тем.

2.3 Рекрутинг та соціальний склад піхоти

На відміну від класичного набору легіонерів епохи Принципату, вербування візантійської піхоти середини V — початку VII століття становило складну мозаїку правових норм, соціальних угод і регіональних традицій, що взаємодіяли з економічними можливостями імперії. Імператорський двір прагнув зберегти квоту дисциплінованих «римських»

воїнів, але водночас мусив спиратися на мобілізаційний потенціал прикордонних громад, військові загони провінційних магнатів і федератив-найманців. Така багатоплуральна система не лише забезпечувала регулярне поповнення полків, а й формувала унікальну соціальну структуру, в якій поруч стояли нащадки дрібних фракійських землевласників, гірські клани Ісаврії, міські ремісники Константинополя та «варварські» клієнти імператорів.

Правову основу набору визначали Конституції Діоклетіана та Костянтина, відкориговані новелами Юстиніана. Ще в V ст. діяв формальний ценз «*capitatio-iugatio*», що пов'язував податковий оброк зі службовими повинностями: земля, з якої справлявся фіск, мусила виставляти певну кількість рекрутів. Уже за Юстина I заборону на добровільний вступ підданих було фактично скасовано, і армія стала «змішаною» за походженням. Стратегікон Маврикія прямо наказував полководцям не соромитися «вербувати здібних людей з будь-якої феми й будь-якого звання» — від заможних синів куріалів до «проскинетів», що шукали хліба й соціального сходження.

Найвищий щабель займали палатинські полки, куди молодь потрапляла через складну систему патронату. Сини посадовців і члени столичної гільдії *demoi* отримували рекомендаційні свідоцтва від патрикіїв, а інколи платили значні суми за місце під хоругвами шкіл або ексукубіторів. Соціальний «профїт» був очевидний: служба біля імператора надавала податкові пільги й відкривала шлях до цивільної кар'єри. У польових *comitatenses* частка міщанського елемента зменшувалася; тут домінував дрібний вільний землевласник Балкан і Малої Азії, для якого регулярна *soldia* перетворювалася на головне джерело готівки. Базова платня комітатського піхотинця дорівнювала приблизно чотири п'ятих *annonae*

militaris кавалериста, але її доповнювали боунти за облоги й щорічне «донативо» під час інавгурацій⁴³.

На кордонах ситуація була іншою. Limitanei часто спадкували форт разом із наділом terra militaris; давня модель «солдат-колон» забезпечувала гарнізон продовольством, але фіксувала його в певному соціальному прошарку. Папірусні відомості з Фаюмської оази свідчать, що сини лімітанів і далі реєструвалися як stratiotai у фіскальних списках syngraphe, а відмова від служби вимагала викупу, який у VI ст. перевищував річний урожаїний дохід середнього наділу. За теорією, limitanei отримували третину жалування comitatenses, на практиці ж спізніле постачання змушувало їх частково місити камінь, частково жити з землі, а тому соціально вони швидко зближувалися з місцевим селянством, стаючи «ополченим» прошарком прикордонного суспільства.

Окремою гілкою набору були foederati. Формально це варварські племена або їхні частини, що уклали з імперією договір *foedus* й несли військову службу в обмін на провіант, жалування чи землю. У VI ст. foederati перетворилися на своєрідний «іноземний легіон»: під стягами однієї когорти могли стояти араби-гассаніди, армяни-лучники або готи-щитоносці. Їхній соціальний статус розщеплювався: вожді ставали комітами або дуками, а рядові залишалися поза римськими податковими кадастрами, що дозволяло імперії економити, але водночас створювало небезпечний прецедент «збройних громад поза податком».

Не менш важливою була приватна клієнтела полководців — bucellarii. Ці гвардії утримувалися з особистого гаманця полководця, отримували елітну амуніцію й служили гарантом лояльності під час політичних криз. Відомо, що Белісарій мав понад тисячу таких «бисквітників», причому значна частина їх рекрутувалася з безземельних балканських селян, які

⁴³ Luttwak, E. The Grand Strategy of the Byzantine Empire. – Cambridge, MA : Harvard UP, 2009.

прагнули підвищити статус і добути трофеї. Букелларії являли собою канал соціальної мобільності: бідняк, який відзначився в гвардійському рейді, міг дістати маєток у відвойованій Африці без довгих років звичайної служби.

Етнічні ніші вербування відповідали географічному рельєфу. У тяжкодоступних горах Ісаврії набирали «морських» стрільців і альпіністів, здатних вести бій на крутих схилах, у Вірменії формували важкоозброєну піхоту (педітів), а на Балканах сходилися легкопіхотні «мангіліани», відомі своїм вмінням метати дротики. Ці регіональні контингенти утворювали тагмати з чітко визначеною тактичною спеціалізацією, а держава свідомо підтримувала їхній етнічний колорит, розуміючи, що гордість за плем'я підвищує бойову відданість. Паралельно діяли імперські школи, де сини провінційної аристократії оволодівали спільною для всіх units латинською термінологією тактики та отримували *patentes tribuni*, поступово замінюючи танучу латиномовну офіцерську ланку.

Механізм набору був гнучким. У мирний час губернатори провінцій проводили *lectio* - перегляд придатних до служби громадян, спираючись на податкові списки. У кризову годину практикувалася «складена мобілізація»: форти висилали десятки рекрутів шляхом жеребкування, а власники великих латифундій — територіалів — постачали певну кількість клієнтів. Найрадикальнішою формою була *pressio*, коли під час маршу армія «зачісувала» села в прифронтівій зоні, відбираючи молодиків з найменшою кількістю утриманців. Хоч явище засуджувалося сенатом, воєначальники неодноразово вдавалися до нього, щоби швидко відновити втрати після перських вилазок.

Соціальна карта піхотного корпусу доволі ясно читається в жалуваннях і натуральних пайках. *Comitatenses* отримували близько п'ятдесяти солідів на рік, кептар, плащ і дотовані пшеничні порції; *palatini* плюс до того корональні нагороди і дві пари взуття. *Limitanei* задовольнялися шістьма-десятьма солідами, а сіль безкоштовно діставали з

ближнього складу. Foederati варіювалися: деякі племена брали «натурою» й правом проживання, інші — трофеями. Новела 82 Юстиніана заохочувала ветеранів укорінюватися в підкорених регіонах, даруючи порожні маєтки африканських землевласників, що втекли з країни під час вандальського панування. У результаті військова служба ставала інструментом колонізації імперської окраїни, а соціальний склад піхоти дедалі більше тяжів до дрібного власника-ветерана, прив'язаного до землі нагородою⁴⁴.

Інструментом вертикальної мобільності лишався офіцерський ценз. Drungarios й comes рекрутувалися зі «слуг щита», які прослужили не менш як десять кампаній і отримали рекомендації від командирів. Окрім бойових якостей, вимагалися грамотність та присяга вірності православ'ю — умова, що повинна була стримувати готських ариан або арабських монофізитів від претензій на ключові тактичні посади. Соціально це приводило до формування «нової військової аристократії», яка часто конкурувала зі старими сенаторськими родами за місця в провінційних куріях⁴⁵.

Питання дисципліни безпосередньо пов'язувалося з соціальною неоднорідністю. Поєднання грецької, латинської, готської, коптської й вірменської мов у таборах загрожувало комунікаційним крахом; тому Strategikon рекомендував «ротацію» рекрутів і обов'язкове призначення перекладачів до штабів. Маврикій радив змішувати «варварів» і «romeїв» у межах одного numerus та обмінювати командирів між ними, щоб не допустити утворення етнічно монолітних, а відтак політично небезпечних формацій. Практика показала, що такий підхід працює: під Каллініком саме «збірна» когорта з фракійців, гунів та ісаврів витримала перший удар перської катафрактарії, тоді як чисто-готський загін на фланзі відступив під пресом стріл.(Додаток А)

⁴⁴ Greatrex, G.; Lieu, S. The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 363–628). – London : Routledge, 2007.

⁴⁵ Charanis, P. «Peasants and Soldiers in the Later Roman Empire» // Byzantina, 19 (1969).

На завершення слід наголосити, що рекрутинг і соціальний склад піхоти були дзеркалом економічного та етнополітичного ландшафту імперії. Коли бюджет дозволяв, імператори посилювали *comitatenses* й залучали федератів за плату; коли скарбниця порожніла, акцент зміщувався на лімітанів-землеробів і приватні гвардії великих землевласників. Соціальна різноманітність не руйнувала армію, а навпаки створювала «подушку» гнучкості: у різних театрах командував міг опертися то на дисциплінованих урбаністів, то на витривалих горян чи стрімких кочівників.⁴⁶ Піхота ставала місцем перетину імперської політики, економічних ресурсів і особистих амбіцій, утверджуючи образ армії як «розплавленого котла», де селянський плуг зустрічався з міським молотом, а варварський спис — з римською тактикою. Саме через цей соціальний синтез піхота зберегла здатність до відтворення упродовж усієї класичної доби Візантії, аж поки реформована тематична система не перерозподілила військовий податок між новими селянами-стратиотами, продовживши, втім, стару ідею служби-за-землю під знаком хреста і щита.

3 Озброєння піхоти Східної Римської імперії V-VI ст.

3.1 Захисне озброєння

Початковий еталон захисту для піхоти V ст. — кільчужна сорочка *lorica hamata*, звичайно до середини стегна, із короткими рукавами. У державних фабриках Фракії та Панонії кільцева дрiт мала діаметр біля 6 мм і клепалася залізними шпильками; на шийному вирізі пришивали бавовняний ворот, щоби луска не різала шию під час маршового кроку. *Strategikon* радив залишати нижній край підхваченим поясом, «аби ноги

⁴⁶ Parnell, S. *Justinian's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers*, 518–610. – Oxford : OUP, 2017.

вільно ступали». Однак після перших зустрічей із важкою перською кавалерією, де спис-контос пробивав такий панцир із одного удару, у столиці розпочали закупи східних ламінованих кірас.

Ламеляр (*klivanion* за грецькою термінологією)⁴⁷ складався з металевих пластин-лаemel, переплетених ременями; знахідки на західному узбережжі Чорного моря свідчать, що середня пластина мала 7 × 2 см і 0,8 мм товщини з заокругленими нижніми кутами. Ламеляр був жорсткішим, ніж кільчуга, та ефективніше розподіляв кінетичний імпульс списа або стріли.

Водночас він гірше «дихав», отож у літніх кампаніях балканські полки залишали верхні ряди відкритими. Проміжною технологією стала лускова броня *lorica squamata* — бронзові або залізні «риб'ячі» лусочки, нашиті на полотняну підкладку; за рахунок часткового перекриття вона меншою мірою обмежувала рухи, ніж ламеляр, і дошивалася легшим контингентам.

Голову піхотинця спершу захищав шолом «спанген» із сегментними клинами; центри його виробництва містилися у Сірміумі та Салоніках. У шостому столітті домінувати почав «рідж-шолом» із поздовжнім гребенем і двома-трьома обручами, звареними у цілісну півкулю; на гребінь насаджували плюмаж або христогограму для впізнання під час нічних сутичок. Чоло закривала масивна металева смуга-носар, а щоки — підвісні гупки, оббиті повстю. Декоративні елементи — кована позолота, насічка сріблом і гартовані вусики — виконували не лише естетичну, а й ієрархічну функцію, позаяк за статутом офіцерові дозволялося додавати накладки-ікони зі святим Георгієм.⁴⁸

Найпомітнішим знаком піхоти залишався щит. У V ст. зберігався трапецієподібний *scutum* греко-єгипетських майстерень, проте вже до часів

⁴⁷ “Byzantine Lamellar Armour.” Regia Anglorum research page (перевірено 2025-05-08)

⁴⁸ Treadgold W. Byzantium and Its Army, 284–1081. — Stanford : Stanford UP, 1995

Анастасія поширився легший овал, обтягнутий бикячою шкірою. Рельєфні гребені всередині диску посилювали жорсткість; край обшивали бронзовою конусоподібною накладкою, що спрацьовувала як «ламініат» проти сабельного рубя. Палітра узорів, відтак і тактична ідентифікація, відомі завдяки *Notitia Dignitatum*: хрест із лапками, диск-соляр, кринові лілії, орли-балісти L. У ході VI ст. західні майстерні, наслідуючи остготів, почали робити *kaite*-щит — видовжений «крапля» з осьовим ребром; він краще розсіював силу верхнього удару і поряд із кіннотою швидко проник у піхоту.

Плечі й передпліччя захищали пластинчаті наручи або скрутки латунного дроту, а на гомілкях кріпилися сегментні поножі. У важких загонів ранній *kremasmata*-підвіс із круглих металевих дисків по подолу туніки додавав ваги, та з появою ламелярів від нього відмовлялися. Туника—звичайно вовняна, пурпурна або синя — виконувала роль «битового індикатора»: чим ширший золотий обшлаг, тим вищий штабний розряд.

3.2 Наступальне озброєння

Серцевиною піхотної атаки залишався спис. У пізньоримську добу широке лезо *lancea* давало перевагу у ближніх сутичках, проте з V ст. спис подовжили до приблизно 2,4 м, а вістря звузили, наблизивши його до анатолійського *dory*. Довжина дозволяла опустити наконечник під живіт коня й досягти вершника ще до зіткнення щитів. Після першого удару спис нерідко ламався; тоді воїн переходив на коротшій *hasta* або меч-*spatha* з долонеподібним гардом. У фракійських арсеналах середня спата шостого століття має 75 см леза й 3,5 см обух, тобто вона дещо коротша римської кавалерійської, зате легша на 160 г, що полегшувало рубання з-під щита.

Дротик-*plumbata* — рідкісний «реликт» античної тактики — зберігся у піхоті аж до кінця VI ст. У нижній частині дерев'яного держака кріпилася

свинцева обтяжка; перед боєм кожен воїн тримав у лівій руці щит, а правиця метала три-чотири кепі з-над верху щита на дальність до 50 кроків. Важкий хвіст стабілізував політ, а порожниста гранована стріла розривала навіть клінкові шви ламелярів. Таку техніку описує автор *Strategikon*: «спершу пускати п'ять дротиків з лагідного руху, тоді — вчепити списи»

У середніх шеренгах розташовувалися токсотай — лучники, озброєні складними рефлексними луками за зразком пізньоримських: ріжки (*siyah*) виготовляли з рогу зрілого бика, спинку вигинали з клена, склеювали риб'ячим клеєм і обтягали сирицею. Сила натягу перевищувала 70 фунтів, а стріла відпускалася в характерному «грецькому» хваті — зліва на праве плече, оскільки латинський хват крізь щит був неможливий. Згідно з папірусними свідченнями доби Бар-Кохби, кожному лучникові на кампанію виділяли по 180 стріл: шістдесят лежали в дерев'яному колчані (*gorytos*), решту тягнув обоз. Бойові стріли мали листоподібні наконечники для кращого проникнення. Праща (*slinga*, *sfindóbolos*) залишалася допоміжною зброєю переважно в сирійських гарнізонах, де кам'яні ядра були під ногами, у той час як фракійський селянин-рекрут мусив шукати кулі в коморі.

Допоміжну роль виконували сокири-*sagaris* і секочі-*spathastra*. У битві при Каллініку Велісарій кинув манзіліанів зі сокирами проти перських катафрактаріїв: їхні обухи розрубували кінні налітані пластри, але ці загони були надто легкі, аби витримати контрудар, тому їх відтягували за основну лінію. У містах, де криті проходи не дозволяли спису розгорнутися, піхотинець користувався кинджалом-*parazonion* з лезом 30 см; бронзова рукоять часто прикрашалася інкрустацією.

3.3 Зміни в озброєнні протягом V-VI століть

На початку п'ятого століття озброєння важкого піхотинця майже повторювало пізньоримську доктину: кільчужна сорочка, трапецієподібний

щит, спис-*lancea* та довга кавалерійська спата. Дві хвили нових загроз — готи у 489 р. і перська кавалерія при Дарі (530 р.) — продемонстрували уразливість перших двох елементів. Замість заклепаної ланки почав поширюватися ламеляр, який краще стримував колючий імпульс. Перші поставки — з Вірменії й Лазики, де місцеві кузні вже століттями клепали пластини для аланів — швидко перейняли балканські мануфактури, і до воєн Юстиніана більшість *palatini* мала щонайменше грудний «нагрудник» із ламел.

Трапецевидний *scutum* вимагав значної кількості деревини й шкіри; його вага іноді перевищувала 10 кг, тому виснаженим лімітанам він ставав тягарем. Поступово виникає овал із плоскою поверхнею і тонким обідком; у мозаїках Равенни (547 р.) охоронці імператора тримають саме такі. До кінця VI ст. на передньому фронті замаячили «краплеподібні» *kaite*; дехто пояснює їхню появу кочівницькими впливами, проте археологія Паннонії доводить — це місцева ініціатива, бо проти аварського лука потрібен був кутовий рикошет. Овальність полегшила масу, а дерев'яна скоба-умбо посередині стала приємним «кістяком» для клинкового блокування.

Вершники Сасанідів били з зростаючої висоти асийри; щоби дотягнутися до коня, піхотний спис набрав майже пів метра. Натомість меч укоротився: коли щит став легшим, піхотинець міг рубати з-поза краю овалу, отже йому не потрібна була кавалерійська довжина. Проба заліза під Константинополем (546 р.) показує, що мечі кувалися з низьковуглецевої сталі, чий критичний розрив опанував тепер уже відомий цементацийний спосіб.

У V столітті піхота ще застосовувала традиційні легкі металеві дротики *verutum*, проте досвід протистояння степовим кочівникам змусив перейти на коротші й важчі *plumbata*. За свідченнями хроніста Агатія, під Оїноанда (553 р.) воїни скидали дротики в два етапи: спершу «доки щити утворюють суцільну завісу», тобто перед самим зіткненням, а потім — «коли вершник

розвертається». Така «друга хвиля» металевих дротиків із-за плеча дозволяла вражати тил кінноти ворога. У шостому столітті імператорські табелі вперше прирівняли платню лучника до списоносця: держава зрозуміла, що дешевше тренувати *toxotes*, аніж втрачати ланцюгові строї. З балканських копалень мідь ішла на латунні наконечники — тригранні «пробійники», які проривали луску. У пізніх редакціях *Strategikon* приписувалося: «кожний, хто має силу, хай носить лук», адже навіть скутатій у другій лінії мусив уміти пускати стріли між щитами першої.⁴⁹

З V до VI ст. шолом еволюціонував від «спангена» без захисту лица до «рідж» з носарем і пластичними щічками. Каркас із зварених обручів підіймав витрату заліза, проте зменшував точкові напруги; випробування у Сирміумській кузні показали, що така конструкція витримує удар 30-грамової стріли з відстані 60 кроків. До кінця століття з'явився варіант «клубок» із цілостальним ковпаком — попередник купольних касок VII ст.

Дорожнеча ламелярів змусила урізати довжину панцира: замість кіраси до колін у фракійських полках почали видавати «нагрудник-спідницю» завдовжки лиш до пояса, тоді як стегно захищала вельонна фіброва спідниця *zona*. На крайній схід кордону відряджали лімітанів у простих ватних *thorax alopekis*: подвійний шерстяний холст, простьобаний звивистою ниткою й просякнутий розсолем, добре тримав перську коротку стрілу, але мало захищав од списа.

Таким чином, з першої до останньої декади VI ст. озброєння східноримської піхоти пройшло шлях від «скороченого легіону» до синкретичного комплексу, що увібрав перські, кавказькі й степові технології. Власне захисний набір змістився від обтяженої кільчуги до легше-жорсткішого ламеляра, шолом отримав кращу лицеву балку, а щит втратив вагу й став аеродинамічнішим. Наступальний блок подовжив спис,

⁴⁹ Greatrex G.; Lieu S. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 363–628)*. — London : Routledge, 2007.

укоротив меч, змінив верутум на плумбату й поставив лук у центр бойового алгоритму. Ці зміни не були косметикою; вони віддзеркалювали стратегічну реальність: велика імперія водночас боролася з кіннотою степу, катафрактаріями шахіншаха та важкою піхотою готських держав, тому мала бути пластичною й різноманітною. Саме тому до початку VII ст. у строю вже не існувало «універсального легіонера»; замість нього стояли спеціалісти — skutatii, toksoti, peltasti — кожен зі своїм щитом, своєю зброєю й власним кодом емблем на золотому умбоні.

Розділ 4. Тактики бою піхоти східної римської імперії V-VI ст.

4.1. Тактика шикуння та бойові порядки

Коли джерела середини VI століття описують бойову лінію східноримської піхоти, перед очима постає багат шарова рухома конструкція: перші шеренги щільно змикають овальні щити, тримаючи їх ребром донизу й формуючи гладку стіну, над якою здіймається «ліс» наконечників подовжених списів. Автор «Strategikon» називає такий порядок *φοῦλκον* – *fulcum* – і наполягає, що перед зіткненням фронтів чотири ряди повинні стояти настільки тісно, аби «щит торкався щита»; позаду розташовуються ще чотири ряди, озброєні дротиками та луками, готові обрушити град снарядів на ворога, щойно він уповільнить крок під тиском стіни заліза⁵⁰. Глибина у вісім рядів була перевіреною компромісом між рухливістю й ударною масою: тонший стрій розсипався під таранною атакою коня, а надто глибокий втрачав фронтальне перекриття. Командири додатково будували стрій на два «кишені» – невеликі проміжки по центру, у які підводили лучників або металників *plumbata*, здіймаючи зливу металних дротиків за схемою “стріла–крок–стріла”, описаною у підручниках дуксів-балеарів. Коли противник підходив на двадцять кроків, задні шеренги переставали метати й швидким рухом піднімали щити над головою, щоб поглинути ворожий обстріл; ці маневри утворювали справжній «живий дах», різновид тестудо, адаптований під овальний щит⁵¹

Фланги лінії майже завжди підсилювали клиноподібними підрозділами, які візантійські трактати називали «дорилат» – «списоносні

⁵⁰ Rance P. “Infantry Tactics of the Early Byzantine Army.” *Studia Antiqua* 22 (2023)

⁵¹ “The Byzantine Testudo and Shield Wall.” byzantinemilitary.blogspot.com, 2017

крила». На полі під Дара у 530 р. Велісарій поставив такі клини під прикриттям траншей, аби, коли ворог зіткнеться з центром, висунути їх уперед і обійти перську кавалерію з боків. Сама траншея, на думку полководця, виконувала роль «псевдостіни»: вона зупиняла кінний імпульс і змушувала сасанідських катафрактаріїв спішуватися, чим нівелювала їхню головну перевагу. Для маршів у гірській місцевості стратеги рекомендували переформувувати лінію у вузьку чотирирядну колону з чергуванням блоку щитоносців і блоку лучників. Тільки-но колона виходила на рівнину, центуріони подавали сигнал сурмами, задні ряди швидким бігом добігали до визначених прапорцями точок і знову утворювали восьмирядний прямокутник.⁵²

Широко практикувалася побудова «подвійної лукси»: попереду йшла важка піхота, а на відстані до півста кроків позаду розташовувався другий прямокутник із резервних бантів. Така дистанція забезпечувала взаємне перекриття луків, але не дозволяла ворожій кінноті прорватися між блоками, не підставивши фланги під косий обстріл. Саме цією тактикою користувався Мундус на Балканах, де аварські конники прагнули «розтягнути» ромейську лінію; щойно кінний клин намагався прослизнути між переднім і тильним прямокутниками, обидва квадрати змикали стрій всередину й перехрещували дротики над головами атакуючих. Те, що сучасний читач назвав би бойовою системою взаємного вогневого прикриття, у VI столітті оформилося як головний принцип піхотного строю: пряма лінія, проміжна лінія, флангові клини та резерв створювали єдиний «кисет», у якому ворог швидко втрачав наступальний темп.

4.2 Оборонні тактики

⁵² “Defending Byzantine Spain – Limes in Spania.” byzantinemilitary.blogspot.com, 2017

Оборона візантійської піхоти не зводилася до пасивного очікування. Римський досвід укріпленого табору трансформувався в практику «рухомої фортифікації»: надвечір кожний батальйон оточував наметове таборище возами, а внутрішні палатки розміщував так, щоб зі світанком бійці могли негайно розгорнутися в бойову лінію за захисним бар'єром із коліс. «Стратегікон» наказував ставити вози радіально, залишаючи прорізи лише для маршових колон, все інше – забивати вербовими кілками та підв'язувати щити щитами догори, формуючи низький, але міцний парапет. На дунайському лимісі піхотний гарнізон підсилював кам'яну башту дерев'яним частоколом і встановлював відкидні щити, щоб у разі потреби обходити укріплення вузькими коридорами для контратаки.

У польових умовах оборонну схему теж будували активною. Піхотинці йшли гнучкою лінією, попереду них на відстані п'ятдесяти кроків розгорталися легкоозброєні пелтасти в розсипному строю; вони вступали у вогневий контакт першими, вимірюючи дальність супротивника, і відступали між інтервалами основної лінії. У цей момент важка піхота змикала щити й утворювала стаціонарний бар'єр – передова грань *fulcum* – тоді як позаду, у п'ятому й шостому рядах, лучники відкривали прицільний залп над головами товаришів. Якщо противник пробував повторну атаку, фронтова лінія поступово «відпливала» назад, не розриваючи строю, а резервна когорта виходила вперед і перекривала втрату глибини. Ефект «відпливу» створював у ворога враження, нібито ромеї відходять, і спонукав до поспішного кидка; у цей момент з тилу вискакував невеликий загін конної федерації та бив по оголеному флангу.

Особливі зусилля приділяли протикавалерійській обороні. Перші три ряди перекладали щити «у дах», нижні кромки впиралися в землю, а верхні накладалися на сусідні полотнища щитів. Друга триада рядів за сигналом протаскувала списи між двома щитами фронту, утворюючи густий «частокіл» зі сталевих наконечників. «Strategikon» роз'яснює: кінь не піде

на таку колючу барикаду, і якщо вершник спробує перекинути щит копитом, його потягнув уперед корпус, а спис зустрів під грудьми передніх ніг. Паралельно задні ряди високо піднімали круглі щитки лучників, і противник бачив перед собою не тільки стіну списів, а ще й щільний захисний навіс – це підривало моральний імпульс атаки. При Дарі, де перси двічі пробували лобову кавалерійську атаку, такий «двоюрусний» заслон витримав зіткнення і дав змогу візантійській кінноті вдарити по набіглому флангу, коли катафрактарії вже втратили швидкість, упершись у фулькон.

Оборонна школа римської інженерії працювала й у VI столітті. Візантійські гарнізони залучали інженерів для зведення земляних валів перед поліоркетичними операціями: під Неаполем війська Юста за лічені години насипали земляний вал завдовжки приблизно триста кроків, щоб прикрити робітників, що підкопували міську стіну, а вздовж Дунаю Іоанн Вірменин встановлював дерев'яні шпали з забитими в них кілками, створюючи легку пересувну перешкоду для відбиття кінних рейдів. Ідея «клаптикового редуту» полягала в тому, що низка дрібних загорож із короткими амбразурами дозволяла піхоті маневрувати власним коридором, тоді як ворожа кіннота змушена була зупинитися і розвертатися під перехресним вогнем.

o4-mini-high

4.3 Наступальні тактики

Наступ піхотних когорт не починався з прямого штурму, а з детального вивчення місцевості. Візантійські комітати вимагали, щоб розвідка обстежила грунт на глибину милі й визначила ділянки, де можна було приховано стягнути важкі підрозділи за яром чи кам'яною грядою. Удар здійснювався в три етапи. Спершу пелтасти розгортали так звану «м'яку» завісу з металевих дротиків і стріл, аби розладнати передову лінію

ворога, вивести з ладу офіцерів і змусити стрій розкритися. Другий сигнал — три короткі сурми — повідомляв важкій піхоті про вихід із приховання: вона вибудовувалася у дворянні колони й стрімко розгорталася у *fulcum*. Завдяки цьому на очах супротивника ледь помітний спочатку шар лучників перетворювався на масивну стіну щитів, яка методично наближалася до зіткнення.

Кінцева фаза атаки полягала в «ударі списом і натисненні щитом»: ромеї не намагалися проколоти щит противника; вони метили в обличчя або шию, а щит використовували як таран, зсовуючи ворожу лінію. Коли фронт стикався, задні ряди переходили на короткі мечі й рубали через плече товариша по головах нападників, причому перші дві шеренги просували щити вгору, відкриваючи сектор для удару ззаду. Такий вертикальний «двоповерховий» натиск створював гідравлічний ефект: противник спершу відчував горизонтальний тиск, а в наступну мить – сипкий шквал косих ударів згори. Якщо лінія ворога тріснула, центуріони подавали довгий сигнал, і флангові клини негайно скидалися з «веретена» на розсипний клин, проникаючи у пролом і ритмічно його розширюючи. У бою при Каллініку 531 р. саме такий маневр зламав арабську піхоту Хосрова, хоча кіннота Белісарія в той день відступила; піхота «вирізала» сектор, прорвала фронт і вийшла на правий фланг, змусивши всю сатрапську бойову лінію кинути щити й рятуватися за Євфрат.

При штурмах укріплень піхота демонструвала зворотний алгоритм. Першими йшли щитоносці, що змикали щити над головою у дах – «великий тестудо», – а за ними всередині покритої конструкції рухалися сапери з кирками й коловоротами. Стіну підкопували під кутом тридцяти градусів: це дозволяло вивести копачів за межі обстрілу мінометних камнеметів, встановлених на мурі. Коли підкоп укріплювали дерев'яними балками, лучники ставали з обох боків даху та прикривали робітників, не даючи

гарнізону висипати у пролом окріп чи смолу. Після прориву піхота розгорталася всередині вежі на три шеренги, випрямляла щити, і залога мусила приймати бій у вкрай тісному просторі, де сасанідський довжелезний контос здавав позиції короткій ромейській спаті.

Найзухвалішим наступальним прийомом стала «коса фаланга». Візантійський термін *λοζός* описує лінію, де праве крило виступає вперед, а ліве відстає. Такий порядок Велісарій використав у 533 р. під Ад Децімум проти об'єднаного вандало-берберського війська: ромейське праве крило ударило вперед клином, відводячи увагу суперника, а центр начебто «тягнувся» за ним, створюючи враження хаотичного переслідування. У вирішальний момент «відстаюче» ліве крило, де стояла еліта фракійців-лікандаріїв, розвернулося клином під сорок п'ять градусів і протаранило неприкритий фланг ворога. Ключем до маневру була дисципліна піхоти: солдат мусив відчувати розрив між тактичним хаосом бою та стратегічним задумом командира і вірити, що «порушення» центру лінії – це пастка, а не поразка(Додаток).

Вищеописані прийоми об'єднувала однозначна доктрина: піхота зобов'язана стримати або зламати ворога, а кіннота – розгорнути успіх. Але як тільки у супротивника не вистачало кавалерійського крила, піхота сама виконувала експлуатаційні функції. Так трапилося у горах Лікії, коли Барс вивів три тисячі skutatov на вузьку дорогу: ромеї пробрили лінію ісаврів і швидкою півкруглою атакою охопили тили; відсутність ворожої кінноти дала змогу піхоті маневрувати як «на п'ятачку», перешиковуючись із прямокутника у півмісяць, поки не оточила супротивника кільцем щитів. Опис битви, занотований Феофілактом, підкреслює, що ширина кільця не перевищувала тридцяти кроків, тобто кожен щит стикався з двома щитами сусіда, а периметр підсилювався резервом з пелтастів, котрі кидали дротики через голови фронтників по трьох цільових секторах. Цей прийом ілюструє головний постулат шостого століття: дисциплінований піхотний квадрат

може виконати ті ж маневри, що й кавалерійська катафрактарія, якщо ворог не має свіжого крила кінноти для контрманевру.

Усе описане різноманіття тактик базувалося на жорсткому внутрішньому регламенті. Шикування відпрацьовували щодня по дві години поза бойовою кампанією: центуріон ходив із лозиною й перевіряв пружність лінії; якщо щит не торкався сусіднього, солдат отримував два денарії штрафу. При сигналі до зміни строю воїн мав покласти спис на щит праворуч і так підтягнутися вгору, аби наконечник сусіда праворуч не спіткнувся об його щиколотку. Самі сигнали подавалися уніфіковано: довге протяжне – перестроїтися у фулькон; коротке потрійне – обернутися клином; середнє з уривчастим пониженням – готуватися до оборони з дахом щитів. Із дисципліни строю виростала оперативна пластичність: командир міг за хвилину перетворити оборонну фалангу на клин, що пробивав; міг «розгорнути» квадрат стрілецького прикриття спиною вперед і влаштувати раптову засідку; міг «розсунути» фронт на дві половини, утворивши «кишеню» для заманювання необачного ворога

Отже, бойові тактики піхоти Східної Римської імперії в V–VI століттях являють собою гармонійну суму староримської дисципліни, елліністичного мистецтва маневру й зовнішніх адаптацій до кавалерійських викликів епохи переселення народів. Шикування *fulcum* і коса фаланга, щитова «дахова» оборона, активний маневр клинами, пастки з траншей і хитрі багатошарові облогові схеми – усе це віддзеркалює головну мету піхотної доктрини: бути гнучкою, зберігаючи моноліт. Успіхи під Дара, Ад Децімум і Каллініком доводять, що піхота, правильно збудована й дисциплінована, здатна стримати катафрактаріїв Персії, розбити варварів Африки й вистояти проти арабських кіннотників на Євфраті. Її бойові порядки й тактики стали підґрунтям майбутньої тематичної армії, а «Strategikon» Маврикія – першою системною енциклопедією, яка зберегла ці знання для наступних століть.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи проведені дослідження, можна ствердити, що піхота Східної Римської імперії V–VI століть залишалася опорною конструкцією військової системи, навіть попри зростання ролі важкої кавалерії й появу численних найманих контингентів. Саме легіонерська спадкоємність—дисциплінований стрій, чітка табель рангів, розвинена інженерна культура—забезпечила імперії стратегічну стійкість у час, коли Західна половина вже розпалася на варварські королівства. Професійні *palatini* й мобільні *comitatenses* формували ударне ядро, а *limitanei* створювали глибину оборони й раннє попередження. Ця триєдина схема імітувала традиційний легіон—із зовнішнім периметром охорони, маневровим корпусом і гвардійським центром—але водночас гнучко інтегрувала етнічних федератів і приватні загони буцелларіїв, які компенсували демографічне й фінансове навантаження на скарбницю. Так держава знаходила баланс між централізованим контролем і «делегованою» силою, не втрачаючи здатності швидко формувати війська під різні театри.

Соціальний склад піхоти виявився своєрідним зрізом суспільства пізньої античності: у одному строю стояли сини куріалів Константинополя, балканські колони з наділом *terra militaris*, гірські ісаври-альпіністи й варвари-федерати з власними стягами. Така строкатість не руйнувала армію, а навпаки підвищувала її пластичність: кожний регіональний контингент приносив специфічну тактичну компетенцію—чи то стрільбу з короткого степового лука, чи вміння вести нічну скельну війну. Держава прив'язувала цих людей до служби цілим пакетом стимулів—грошовим солдієм, землею, правом на трофеї—і водночас накладала сувору дисципліну латинської *drill*,

що уніфікувала команди й ритуали. Отже, рекрутингова гнучкість плюс жорсткий статут давали рідкісне поєднання етнічної різноманітності та бойової слухняності.

Еволюція озброєння показала здатність візантійців учитися у ворогів. Кільчужна *lorica hamata* поступилася ламелярному *klivanion*, трапецієподібний *scutum* перетворився на легкий овальний або краплеподібний щит, спис подовжився, а меч укоротився, пристосовуючись до нових параметрів бою проти катафрактаріїв та лучників степу. Водночас збереглися античні релікти на кшталт метальної *plumbata*, яка надала піхотному строю додатковий динамізм. Ці зміни не були механічною «модернізацією» заліза; вони відображали економічну спроможність скарбниці, доступ до ресурсів та оперативні уроки з конкретних кампаній Юстиніана і Маврикія. Здобуття нових провінцій відкривало рудники й майстерні, а втрата Балкан тимчасово змушувала скорочувати довжину панцира—компроміс між захистом і бюджетом.

Тактика піхоти будувалася на принципі глибокого, багатоешелонного строю *fulcum*, здатного одночасно протистояти кінній атаці й забезпечувати потужний натиск щитів і списів. Гнучкі клини на флангах, двошарові лінії резерву, «дах» зі щитів і мобільні пастки з траншею демонструють, що оборона й наступ мислилися як дві фази одного маневру, а не як окремі доктрини. Комбінування важкоозброєних skutatіїв із пелтастами-легкопіхотниками й токсотами-лучниками дало резонансну вогне-ударну формулу: ворог уповільнювався під залпами, ламався об стіну щитів, далі охоплювався флангами або контратакувався у створений пролом. Саме ця тактика забезпечила перемоги під Дарою, Ад Децімум і під Каллініком, довівши, що піхота вміє не лише «тримати», а й експлуатувати оперативний успіх без кавалерійського крила.

Стратегічно піхота виконувала ще одну, часто недооцінену, функцію—економічно-колонізаційну. Заселення лімітанами дунайського і

сирійського лимесів, ветерани-землевласники в Африці після перемог над вандалами, наділення службовими ділянками у Малій Азії—усе це зміцнювало периферію й водночас знімало з бюджету частину витрат на утримання гарнізонів. Таким чином, місце піхоти виходило далеко за межі чисто військової ролі: вона була інструментом соціальної стабілізації, інтеграції провінцій та мобілізації людського потенціалу на вимогу фронту.

Нарешті, дослідження показало, що спадкоємність і адаптивність не взаємовиключні. Візантіїці зберегли дух легіону—злагоджений стрій, культ дисципліни, інженерну точність табору—і водночас відкривалися до технологічних і тактичних новацій сусідів. Ця симбіотична модель дозволила протистояти кочівникам степу, катафрактаріям Сасанідів і штурмовим технікам готів без радикального перелічування всієї системи. Відтак піхота стала своєрідним мостом між римською давниною та середньовічною тематичною армією: саме по ній передався досвід багаторівневої організації, комбінованого озброєння й маневрово-оборонної тактики, на яких у VII столітті постане нова військова логіка Іраклія.

Отже, упродовж півтора століть східноримська піхота пройшла шлях від «скороченого» пізньолегіонного корпусу до плюралістичної бойової системи, що вміло поєднувала римську дисципліну, варварську витривалість і християнську ідеологічну спільність. Її життєздатність полягала у здатності одночасно бути центром імперської оборони, рушієм соціальної мобільності та лабораторією військових інновацій. Піхота з овальним щитом і ламелярною кірасою виявилася тією «константою», яка дозволила Імперії вижити під натиском аварів, персів і ранніх арабів, забезпечивши передачу військового досвіду від античності до середньовіччя. Саме тому аналіз її рекрутних механізмів, соціальної структури, озброєння й тактик залишається ключем до розуміння того, як пізня Римська держава зуміла перетворитися на життєздатну Візантію, не

втративши при цьому ані бойової ефективності, ані культурної ідентичності.

Список джерел

1. Flavius Mauricius Tiberius Augustus. *Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy* / пер. і ред. George T. Dennis. — Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1984. — 208 с. — ISBN 0-8122-7899-2.
2. Lucius Flavius Arrianus. *Ars Tactica* (грец. *Techne Taktike*) / ред. Rudolf Hercher, Alfred Eberhard. — Leipzig : B. G. Teubner, 1885. — VIII, 84 с.
3. *Notitia dignitatum*. Facsimile ed. of the Oxford manuscript. — London : British Library, 2003. — 1 vol. До джерел
4. **Vegetius Flavius**. *Epitoma rei militaris* / ред. M. D. Reeve. — Oxford : Clarendon Press, 1965. — 240 р. До джерел
5. **аврикій**. *Strategikon* / пер. та прим. G. Dennis. — Philadelphia : Univ. of Pennsylvania Press, 1984. — 206 р. до джерел
6. **Прокопій Кесарійський**. *Війни з персами* / пер. з грец. В. Доніка. — Київ : Наукова думка, 2012. — 480 с. до джерел

Список літератури

1. **Aleksić, M.** Some typological features of Byzantine spatha // *Zbornik radova Vizantološkog instituta*. — 2010. — Vol. 47. — С. 121–136.
2. **Anastasius I Dicorus** [Електронний ресурс] // *Wikipedia : The Free Encyclopedia*. — Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Anastasius_I_Dicorus (дата звернення: 16.05.2025).

3. **Battle of Dara** [Электронный ресурс] // *Wikipedia : The Free Encyclopedia*. – Режим доступа: https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Dara (дата звернення: 08.05.2025).
4. **Byzantine Battle Tactics** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://byzantinemilitary.blogspot.com/> (дата звернення: 08.05.2025).
5. **Connolly, P.** *Greece and Rome at War*. – London : Greenhill Books, 1998. – 320 p.
6. **Dennis, G. T.** (пер. та ком.). *Three Byzantine Military Treatises*. – Washington, DC : Dumbarton Oaks, 1985. – 380 p.
7. **Feugère, M.** *Weapons of the Romans*. – Stroud : Tempus, 2002. – 224 p.
8. **Greatrex, D.; Lieu, S.** *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 363–628)*. – London : Routledge, 2007. – 472 p.
9. **Haldon, J. F.** *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*. – London : UCL Press, 1999. – 513 p.
10. **Jones, A. H. M.** *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey*. – Oxford : Clarendon Press, 1964. – Vols. I–II.
11. **Kolias, T. G.** *Byzantinische Waffen : Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*. – Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1988. – 285 p.
12. **Luttwak, E. N.** *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third*. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1976. – 255 p.
13. **Luttwak, E. N.** *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2009. – 498 p.
14. **Parnell, S.** *Justinian's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers, 518–610*. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2017. – 296 p.

15. **Phoulkon** [Електронний ресурс] // *Wikipedia : The Free Encyclopedia*. – Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/Phoulkon> (дата звернення: 08.05.2025).
16. **Rance, P.** *Infantry tactics of the early Byzantine army* // *Studia Antiqua*. – 2023. – Vol. 22. – С. 97–132.
17. **Sarson, L.** *Late Roman & Byzantine Shield Patterns : an online compilation* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://luke-sarson.com/> (дата звернення: 08.05.2025).
18. **Treadgold, W.** *Byzantium and Its Army, 284–1081*. – Stanford : Stanford Univ. Press, 1995. – 468 p.
19. **Whitby, M.** *The Emperor Maurice and His Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1988. – 335 p.
20. **Банников, А. В.** *Армия Восточной Римской империи от Юстиниана I до «Стратегики»*. – Москва : Евразия, 2020. – 160 с.
21. **Банников, А. В.; Морозов, М. А.** *Византийская армия (IV–XII вв.)*. – Москва : Евразия, 2018. – 160 с.
22. **Банніков, А. В.** *На шляху до Адріанополя*. – Київ : КЛІО, 2021. – 248 с.
23. **Грейтрекс, Д.; Ліу, С.** *Східний кордон Риму та Перські війни (363–628 pp.)*. – Лондон : Рутледж, 2007. – 472 с.
24. **Гальдон, Дж.** *Війна, держава і суспільство у Візантійському світі, 565–1204*. – Лондон : UCL Press, 1999. – 513 с.
25. **Каранніс, П.** *Peasants and soldiers in the later Roman Empire // Byzantina*. – 1969. – Vol. 2. – С. 35–54.
26. **Кучма, В. В.** *Военная организация Византийской империи*. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбДУ, 2005. – 352 с.
27. **Лебоїк.** *Частини та з'єднання Римської армії*. – Львів : Алекс Лтд, 2010. – 200 с.

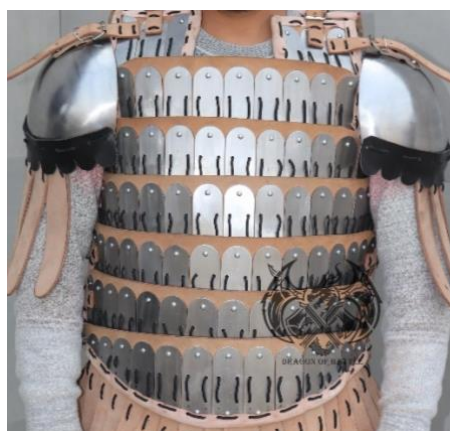
28. **МХарис, Дж.** Byzantium and the military effectiveness debate // *Journal of Roman Military Studies*. – 2021. – Vol. 15. – С. 61–85.
33. **Birkenmeier, J. W.** *The Development of the Komnenian Army, 1081–1180*. – Leiden : Brill, 2002. – 303 p.
34. **Haldon, J. F.** *The Byzantine Wars*. – Stroud : Tempus, 2001. – 240 p.
35. **Sidnell, P.** *Warhorse: Cavalry in Ancient Warfare*. – London : Continuum, 2006. – 431 p.
36. **Howard-Johnston, J.** *Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2010. – 576 p.
37. **Kazhdan, A.; Talbot, A. M.; Cutler, A. та ін. (ред.).** *The Oxford Dictionary of Byzantium*. – New York : Oxford Univ. Press, 1991. – 2232 p.

ДОДАТКИ

Таблиця. Соціально-рекрутні канали піхоти Східної Римської імперії (V–VI ст.)

Канал набору	Соціальна база	Законодавча підстава	Форма служби	Утримання / жалування	Типові джерела та приклади
Palatini	Сині куріалів, столичні ремісники, провінційна знать	Прямий імператорський едикт, рекомендації патрикіїв	Професійна, довічна	60–70 солідів + пільги	<i>Notitia Dignitatum</i> , мозаїки Сан-Вітале
Comitatenses	Вільні дрібні землевласники, міські нижчі прошарки	Регулярний набір через <i>lectio</i>	Професійна, 20–25 років	48–52 соліди + <i>annona</i>	Папіруси Р.Оху. 10, <i>Strategikon</i>
Limitanei	Фронтирні колонатиземлевласники	Фіскальний перепис <i>capitatio-iugatio</i>	Напівпрофесійна, спадкова	6–12 солідів + земля	Папіруси Фаюму, <i>Cod. Just.</i> 12.48
Foederati	Племінні військові спільноти (готи, араби, булгари)	<i>Foedus</i> та угоди <i>hospitalitas</i>	Конрактна, термін 5–10 років	Провіант, трофеї, земля	Хроніка Зонара, листи Юстина I
Bucellarii	Безземельні балканські селяни, чужинські найманці	Приватні договори з полководцями	Сезонна або довічна	Викуп, трофеї, елітне спорядження	Прокопій, бл. Osprey 2023 ospreypublishing.com
Етнічні спеціалісти	Ісаврійські стрільці, вірменські	Регіональні укази, місцеві	Змішана	30–40 солідів +	Іоанн Малала, <i>Strategikon</i>

	і списи, фракійськ і мангіліан и	воєнні школи		місцеві пільги	Internet Archive

Щит

Битва при Каллінікі (531)

Битва під Ад Децимум 533 р.

